

CONCETTA LA MAZZA

Y tu hwnt i'r awyr las

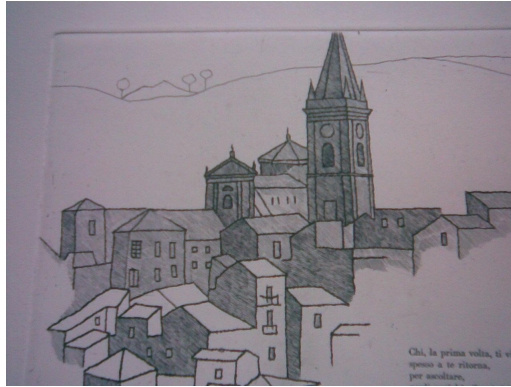

Bywgraffiad Biography I thank Mr

Ganed Concetta La Mazza yn Novara di Sicilia ym 1936, merch hynaf Domenico La Mazza a Teresa Correnti. Ym 1950, ar ôl cyfnod poenus o "ymddiriedaeth" i'w modryb ar ochr ei mam, ymunodd â'i rhieni yn Domodossola, lle mae'n dal i fyw gyda'i gur Giuseppe. Mae ganddo dri o blant: Armando, Luciano a Daniela. Yn ddiweddar mae'r awydd llethol i gofio ei blentyndod yn Novara wedi sleifio i'w feddwl a dyma enedigaeth y dyddiadur personol, clos hwn, ond yn llawn hanesion a chyfeiriadau at amgylchedd y cyfnod hwnnw: y dref, cefn gwlad, y bobl, arferion, traddodiadau'r diriogaeth honno ym mlynyddoedd tywyll yr Ail Ryfel Byd.

Egni primordial ysgrifennu

Mae Concetta Bach yn cael ei ymddiried i'w hewythrod a'i gorfodi yn erbyn ei hewyllys i fyw yn Castrangia mewn hovel ymhell o'r dref a'i chyd-ddisgyblion. Felly mae'n teithio ei bersonoliaeth Via Crucis mewn unigedd ym mlynnyddoedd llym y rhyfel rhwng newyn, anwybodaeth o'r amser, ofergoelion a chamdriniaeth. Wedi'r rhyfel yr ymfudo anochel a'r cychwyn naturiol anodd i'r gogledd.

Adroddir hyn oll trwy sylu ar ferch fach sy'n ailymweld yn ei chof â chyfnodau ei thwf ei hun ac sydd â ffresni rhyfeddol ac edefyn cynnil o eironi yn rhoi'r pleser i ni o ddarllen - yn olaf - stori arwyddluniol o'n cymuned deuluol, gallu ein symud yn ddwfn ac sy'n perthyn i bob un ohonom.

Yn y nofel fer hon gan Concetta La Mazza, mae ysgrifennu yn gwyrddroi pob rheol ac yn dychwelyd i'r gwreiddiau, yn rhydd o unrhyw sgematiaeth ffurfiol, wedi'i gyrru gan fywiogrwydd mewnol gwallgof, mae'n dod yn afon gynddeiriog sy'n gorlethu popeth, mae'n law trwm yr enaid.

Mae ffigurau'r ewythrod, Antonia a Michele, yn gofiadwy, yn union fel y mae delwedd Novara yn parhau i fod yn fythgofiadwy, mor hael, amlen a melys ag ydyw yn llym ac yn llym.

Yn olaf, mae'r newid anodd i lencyndod pan fydd yr anadferadwy yn digwydd, ond nid yw Concetta bach yn ildio i'r dynged drasig, diolch i'w dewrder a'i gobaith di-sigl yn y dyfodol, diolch i'w llygaid a oedd yn gallu edrych ... y tu hwnt i'r awyr glas!

NINO BELVEDERE

"I mi y dechreuodd y dioddefaint. Mae'n debyg ei bod yn ddiwrnod poeth, dechreuodd haf 1938, roeddwn yn ddwy oed a daeth fy modryb i'm codi. Mewn bag brethyn rhoddodd blows a dau bâr o panties, yna yn anymwybodol o bopeth gadewais fy nhw. Roeddwn i mor fach fel na allwn sylweddoli y byddai fy Via Crucis yn cychwyn y diwrnod hwnnw."

Y tu hwnt i'r awyr las

Pennod un - Ty'r tad

Mae bellach yn hen adfail anghyfannedd, wedi'i fygu gan we pry cop a'i gnoi gan wyfynod, ond, amser maith yn ôl, yn Novara, tref yn gorwedd o dan gaer fawreddog ym mynyddoedd Messina, mewn lôn yn ardal Engia roedd tw gerllaw y ffynnon. Roedd y drws ffrynt yn agor i risiau mewnol a oedd yn arwain at y llawr cyntaf lle'r oedd ystafell fechan gyda phlanc pren: yr ystafell wely oedd hi. Aethoch i fyny'r grisiau ac roedd y gegin, pe gallech ei alw'n hynny. Mewn un gornel roedd llechfaen lle'r oedd y tân wedi'i gynnau a trybedd haearn a ddefnyddiwyd i osod y pot pasta. O'ch blaen, yn hongian ar y wal, yn ddu fel traw, rhaw bren, dwy ridyll, un bach ac un mawr, y popty ar gyfer pobi bara,

ar yr ochr frest hanner pwdr, bwrdd, dau "furrizzi" a rhai anhyblyg cadair. Yn olaf roedd ystafell, gyda balconi bach yn edrych dros y lôn, lle prin oedd lle i wely sengl. Y twll hwnnw oedd y deyrnas lle trigai'r taid, a oedd yn weddw yn 1934. Roedd toiled carreg gyda chaead pren wedi'i chreu o dan y grisiau. Gan nad oedd unrhyw garthffosydd, mae'n rhaid bod yr olaf wedi lleihau'r drewdod a ryddhawyd. Yn naturiol nid oedd gan y tw ddu rhedegog a thrydan, cysuron nad oedd gan y barwniaid hyd yn oed y dyddiau hynny. Wrth ei ymyl roedd giât bren a oedd yn arwain at y fferm lle'r oedd yr ieir yn clwydo ar y coed.

Yn y gornel hon, allan o'r byd, roedd fy mam, a oedd yn wniadwraig, yn byw gyda'm taid, dau frawd a chwaer, i gyd yn hwn na hi, yn briod ac yn byw yn Novara hefyd. Roedd fy mam yn felyn, yn denau, yn fregus iawn, roedd ganddi nodweddion cain iawn a'r hyn oedd fwyaf amlwg am ei hwyneb, yn wyn fel llaeth, oedd dau lygad mawr glas, bron bob amser yn ofnus ac yn drist. Dichon mai marwolaeth sydyn ei mam, a hithau yn bedair ar hugain oed, oedd yr achos o'i breuder corfforol a moesol.

Ychydig flynyddoedd ar ôl marwolaeth fy nain, fy mam, diolch i ymyrraeth un o'i gwragedd, cwrdd â hi Prince Charming. Roedd fy nhad yn perthyn i deulu bonheddig o Badiavecchia, a oedd yn rhedeg tafarn gyda siopwyr tybaco a nwyddau. Roedd yn deulu o weithwyr caled, ac roedd fy nhad, ar bob cyfrif, yn ddyn golygus, tal, tywyll, hunanhyderus a mentrus iawn. Roedd yn byw mewn pentrefan ymhell o'r dref: gallech gyrraedd yno ar droed, ar gyflymder da, mewn hanner awr. Roedd ei dad yn tynnu siarcol. Roedd y fam yn ddynes ddeinamig, yn y bore aeth i Novara gyda'r mul i brynu'r nwyddau a gyflenwir yn y siop: tybaco, halen a bwytadwy. Roedd hi bob amser yn gwisgo'n gain gyda siôl ddu fawr o amgylch ei gwddf, a hyd yn oed yn prynu'r papur newydd i roi'r wybodaeth ddiweddaraf i'w chwsmeriaid. Hon oedd yr unig

siop yn y pentrefan ac nid oedd prinder lles yn y tw hwnnw, er bod wyth genau i'w bwydo.

Yn hwyr yn y nos bu'n astud yn helpu'r cwsmeriaid sydd bellach yn flaengar - a'i waled - trwy wanhau'r gwin â soda lliw. Gan nad yw plant bob amser yn etifeddu gwaith eu rhieni, roedd fy nhad wedi dysgu crefft y crydd. Ar ôl dyweddiad a barhaodd rai misoedd, aeth fy nhad a mam, a oedd unwaith yn briod, i wneud eu nyth cariad yn y tw ger y ffynnon yn ardal Engia. Union naw mis yn ddiweddarach cyrhaeddais y byd hwn ac, yn ôl defod ddeheuol sanctaidd, cymerais enw fy nain ar ochr fy nhad, Concetta. Er gwaethaf fy oedran tyner roedd gen i groen tywyll a chrychlyd, roeddwn i bob amser yn crio. Gan nad oedd gennym griben, gorfodwyd fy nhaid i'm crud yn ei freichiau drwy'r dydd, a gyda'r nos roeddwn i'n cysgu yn y gwely mawr gyda fy nhad a mam. Ar bob cyfrif roeddwn yn hyll iawn ac yn annioddefol. Ychydig fisoedd yn ddiweddarach, gan weld bod gwaith yn brin yn y wlad, penderfynodd fy nhad fynd i weithio i Sardinia. Pan adawodd am yr ynys arall gadawodd ei fam gyda'r baban yn crio a chreadur arall yn cicio yn ei chroth.

Pan oeddwn i'n ugain mis oed cafodd fy chwaer Rosa ei geni. Yr enw oedd nain ei fam. Yn wahanol i Concetta, roedd Rosa - eto yn ôl fy mam - yn hardd, gwyn a phinc ei gwedd, gwallt brown yn fframio wyneb cytûn wedi'i addurno â dau lygad glas hardd: blodyn, fel ei henw! Cymaint felly, pan aeth fy mam i'r ffynnon i gael dur gyda Rosa yn ei breichiau, gofynnodd ei ffrindiau iddi sut oedd hi'n bosibl rhoi genedigaeth i ddwy ferch hollol wahanol. - Pwy sydd yma, Rusina, ie, biliac wyt ti, ond yr un arall... - Mae'r un yma, Rosina, yn brydferth, ond yr un arall... meddai'r ffrindiau gyda grimace o'u gwefusau. Yn y cyfamser, yn y sefyllfa hon yr wyf yn parhau i fod yn aflonydd, fel pe bawn yn synhwyro rhagargraff fy dioddefaint, a oedd, diolch i Dduw, yn dioddef, hyd

yn oed os nad gydag ymddiswyddiad.

I adrodd gweddill yr hanes, yn gyntaf, rhaid i mi eich cyflwyno i fy modryb Antonia, yn fyr, zì 'Ntuoia. Hi oedd chwaer hwn fy mam, roedd gwahaniaeth dwy flynedd ar bymtheg rhwng y ddau. Gwraig fer, dew oedd hi, gyda gwallt budr yn disgyn i'w llygaid. Roedd ei wyneb esgeulus yn edrych yn hwn nag ef ac yn ei olwg gwag nid oedd ond cymaint o gywilydd. Yn ugain oed, ar yr adeg oedran priodi, priododd ei chefnder cyntaf, a oedd newydd ddychwelyd o'i gwaith yn nhwnnel Sempione, a oedd wedi bod yn weddw a chando fab tair oed. Roedd y dyn hwn, fy ewythr Michele, ewythr Miceri, yn ddyn byr ac yn edrych fel y copi plebeiaidd o'r Brenin Vittorio Emanuele III, roedd yn byw mewn tw yr oedd yn berchen arno mewn stryd nodweddiadol iawn o'r dref gyda grisiau bron i ddau fetr o led. Yr oedd yn dw hardd. Ar y llawr gwaelod roedd siop y saer gyda chownter canolog mawr gyda is, dau gabinet wal lle'r oedd yn cadw rasps, cynion, gimlets, gouges ac estyll, turn i rownd traed y byrddau a adeiladodd, olwyn malu a oedd yn ar gyfer hogi awyrennau a llafnau, stôf llosgi coed gyda sosban i hylifo'r glud, byrddau wedi'u pentyrru ym mhobman, ychydig o lifiau ynghlwm wrth y wal, rhai swyn lwcus fel pedolau, cyrn gafr a chrwyn crwban, yn fyr, un o y lleoedd hynny nad ydynt bellach yn perthyn ond i fyd yr atgofion.

Roedd grisiau pren yn arwain at y llawr cyntaf, lle roedd dwy ystafell fawr gyda theils ceramig, moethusrwydd yn y dyddiau hynny, bwrdd ochr wedi'i wneud gan fy ewythr, sofffa, bwrdd a rhai cadeiriau wedi'u gwehyddu â raffia, math o rhaff llyisiau. O'r balconi bach yn edrych dros y stryd yng nghanol mis Awst, pan esgynnodd gorymdaith y Rhagdybiaeth tuag at yr Abaty, gallai un gyffwrdd â phen coronog y Madonna â llaw. O'r ail lawr, fodd bynnag, gallech weld Rocca Salvatesta ac o'ch blaen, trwy hollt

rhwng y tai, gallech edmygu tirwedd ysblennydd y mynyddoedd a oedd yn ymestyn yn araf y tu hwnt, y tu hwnt i'r awyr las, nes i chi gyrraedd y môr lle, yn enwedig Yn ystod dyddiau oer y gwanwyn pan nad oedd niwl, gallech weld Vulcano ar ymyl y gorwel ac yna Lipari, Stromboli a'r holl ynysoedd eraill: golygfa naturiol, cerdyn post amryliw pefriol.

Roedd grisiau arall yn mynd i fyny i'r llawr cyntaf, lle'r oedd y gegin a'r ystafell wely, ac roedd popty bren ar gyfer bara a stôf glo haearn bwrw ar gyfer coginio yn yr un helaeth iawn gyntaf. Yn ddiamau, roedd yn dw hardd, heblaw am anghyfleustra'r gegin heb sinc gyda draen i wneud y tasgau cartref mwyaf hanfodol. Y pryd hyny yr oedd rhai cyfleusderau yn annirnadwy o hyd. Yn wir, cymerwyd y dur o'r ffynnon gyhoeddus mewn hopran sinc ac yna ei gludo i'r ail lawr lle cafodd ei arllwys i fasn teracota mawr ar gyfer golchi'r llestri. Gan nad oedd draen yn y sinc, daethpwyd â'r dur o'r basn yn ôl i'r llawr gwaelod a'i daflu i'r toiled. I fenyw roedd yn waith blinedig iawn. Cyrhaeddodd y cyflwr caeth a gwaradwyddus, hyd eithaf pob dygnwch dynol, ei anterth amser cinio pan oedd yn rhaid i Modryb Antonia, allan o barch at ei gur, fwyta o'r un plât lle'r oedd wedi bwyta o'r blaen, ac, efallai, y godson ailadrodd yr un peth, ond nid oes gennyf gof clir o hyn.

Roedd Wncwl Michele yn ddyn tywyll a sarrug, mor weithgar ag yr oedd yn ffôl, roedd ganddo mallet tywodfaen yn lle calon. Ni welais erioed lygedyn o dynerwch na thosturi tuag at eraill yn ei lygaid. Roedd hi'n cadw ei modryb gartref i ofalu am ei mab, roedd yn rhaid iddi baratoi bwyd iddo, gweithredu fel ei was a dweud ie, ie, ie bob amser. Ni allai hyd yn oed edrych allan ar y balconi fel arall byddai trafferth, tra bron bob nos ar ôl gwaith aeth i'r dafarn gyda'i ffrindiau i yfed.

Dychwelodd adref yn syfrdanol, yn chwyslyd a chyda'r fath anadl drewllyd fel ei bod yn amhosibl bod yn agos ato. Yn

hytrach, fy modryb, gan y golau olew, yn aros amdano tan yn hwyr yn y nos heb hyd yn oed bwyta. Pan ddychwelodd y brenin bach - yn aml nid oedd ganddo'r nerth i ddringo'r grisiau - wedi blino'n lân byddai'n gadael ei hun ar y fainc waith lychlyd ac yn aros yno drwy'r nos i sobr i fyny. Er gwaethaf popeth, gorchuddiodd Modryb Antonia ef â chot fawr ac eisteddodd yn gariadus wrth ei ymyl i wyllo drosto hyd y bore. Felly aeth y blynyddoedd heibio ac, yn gyfnewid am gymaint o ddefosiwn, ni allai hyd yn oed fynd i ymweld â'i pherthnasau i osgoi golygfeydd. Aeth yntau, yn genfigennus, yn fân ac yn ormesol, i brynu edau greithio, crwybrau, clipiau gwallt a phethau eraill iddi, i'w hatal rhag gadael y tw. Pan gawsant eu gwahodd i seremoni briodas, ni ddychwelodd Wncwl Michele adref tan yr eiliad olaf ac ni allai Modryb Antonia fynd ar ei phen ei hun nes i'r perthnasau lwyddo i ddod o hyd i'w gur. Bob hyn a hyn llwyddasant i'w ddarbwylllo, dro arall cyrhaeddodd ar amser ond yna, yng nghanol y parti, diflannodd a dychwelodd Modryb Antonia, yn siomedig ac yn flin, adref yn ddigalon. Wrth i amser fynd heibio, fe gronnodd chwerwder a thristwch, ni allai awyru gydag unrhyw un oherwydd ei bod wedi'i hynysu, a bu'n ysglyfaeth i gur pen a dannoedd erchyll a'i harteithiodd am wythnosau o'r diwedd.

Un diwrnod cymydog, da iawn a duwiol, o'r enw Uncle Michele a'i waradwydd am yr holl gam-drin a wnaeth i'w wraig ddioddef: - Dylech fod â chywilydd - mae hi'n gweiddi arno - i wneud i fenyw ddioddef fel 'na... Mae angen i Antonia wneud hynny. cael rhywfaint o aer, nid oes rhaid i chi ei wahanu gartref, dylai fynd allan, mynd i offeren, mynd at berthnasau, fel pob Cristnogion yn ei wneud. Yn fwy na dim, mae angen iddi fynd am dro, dyna'r unig ffordd y bydd ei chur pen yn diflannu ... - cymerodd y cymydog saib byr, yna parhaodd i ddweud: - lai nag awr o'r fan hon, cerdded i lawr trac mul, ni rhywfaint o dir a thy bach yn

gymedrol iawn gyda chegin o dan y to ac ystafell arall ychydig yn llaith y gellir ei defnyddio fel ystafell wely yn yr haf. Yn y wlad hon y mae planhigion cnau cyll, ffigys, mandarinau, medlars, grawnwin, sizzole, afalau, gellyg, olewydd, yn fyr, pob peth da gan Dduw.

Fel y gwyddoch, ar ôl marwolaeth fy mrawd, mae'n rhaid imi ofalu am fy modryb ac ni allaf ofalu am gefn gwlad mwyach, a dyna pam y meddyliais am ei werthu. Pam na wnewch chi ei brynu? Fel hyn byddai'ch gwraig yn cael y cyfle i anadlu aer da... I ddechrau roedd Ewythr Michele yn petruso ond yna aeth i ymweld ag ef ac roedd hefyd yn argyhoeddedig i'w brynu. Mewn amser byr llofnodwyd y contract a daeth yr eiddo yn eiddo iddo. Felly, cynigiodd ymddangosiad Vittorio Emanuele III, sy'n gynyddol graff a bradwrus, i fodryb Antonia: - byddwch yn dysgu dewis ffigys a gadael iddynt sychu. Pan fydd yn rhaid golchi dillad byddwch yn mynd i lawr at yr afon ac yn cael y dur sydd ei angen ar gyfer yfed a choginio trwy gloddio twll yn y tywod i'w buro - gallem ymddeol i fyw yng nghefn gwlad: byddaf yn gweithio fel saer coed i y teuluoedd sy'n byw ym mhentrefannau cyfagos San Basilio, Vallancazza, Badiavecchia a Piano Vigna. Bydd yn anghyfforddus yn y gaeaf pan fydd yr afon yn chwyddo gyda dur ond byddaf yn goresgyn y rhwystr hwn. Byddwch chi, ar y llaw arall, yn gallu mwynhau cefn gwlad. Gyda'i syllu yn isel, gwnaeth Modryb Antonia, unwaith yn rhagor, fel y gorchymynwyd iddi: - Cuomu tu voi, eu fazzu. - Fel y mynnoch, mi a wnaaf, atebodd y ferch dlawd yn ufudd.

Pennod dau - Allan o'r byd hwn

Ar ddechrau gwanwyn 1936, symudodd y ferch dlawd a'i hewythr Miceri i Castrangia, yng nghefn gwlad, ger gwely'r nant. Ym mhentrefannau amrywiol Badiavecchia, San Basilio a Vallancazza lledaenodd y gair ei fod yn dal i fod ar gael a phobl yn ei alw am swyddi. Yn y dyddiau hynny roedd yr arferiad, hyd yn oed os yw'n ymddangos yn rhyfedd heddiw, pan oedd angen bwrdd, ffenestr, drws neu gwpwrdd dillad, y byddent yn galw'r saer ac yn ei letya yn eu cartref: gwnaethant fainc waith yn fyrfyfyr iddo a gwnaethant y pren angenrheidiol ar gael. Daeth Ewythr Michele â'r offer ac arhosodd ar y safle nes bod y gwaith wedi'i gwblhau.

Fe wnaethon nhw ei alw i dorri coeden a'i gadael i sychu am ychydig o flynyddoedd. Yna gosodwyd boncyff y goeden ar wal. Daliodd y saer y llif oddi uchod a chynorthwydd isod: "Serra serra mastro dascio che dumè fagimmo a cascia" (Gwel llif neu feistr gwych gadewch i ni wneud y frest yfory).

Roedd boncyff y goeden wedi'i osod ar wal. Gyda llif enfawr cawsant y byrddau a chyda'r rhain adeiladwyd ffenestri, gwelyau a chypyrddau dillad. I wneud y swydd hon cododd am 4 oed a mynd allan gyda'i sach haf a'i nodwyddau. Pan gyrhaeddodd ei

gartref, cynigiodd y cwsmeriaid laeth ffres iddo gyda nionyn a darn o fara. Am hanner dydd plât o basta a darn o gaws. Yn y cyfnos rhoddodd y gorau i weithio a rhoesant ychydig o fara cartref iddo fel blaendal cyntaf cyn talu'r bil ddydd Sul yn Novara.

Aeth rhai blynyddoedd heibio ac roedd y mab, Turillu, wedi tyfu i fyny ac wedi deall yn uniongyrchol nad oedd yn bwriadu, am unrhyw beth yn y byd, dreulio gweddill ei oes yn ynysig yng nghefn gwlad. Roedd wedi dysgu crefft ei dad ond roedd eisiau arbenigo a dod yn wneuthurwr cabinet. Llwyddodd i argyhoeddi ei dad i'w anfon i ddinas lle'r oedd posibilrwydd o ddysgu'r gelfyddyd honno. Symudodd i Catania ac ar ôl dwy flynedd o brentisiaeth daeth yn dda iawn, teimlai'n barod i wneud y swydd honno, a chan ei fod bellach yn bedair ar bymtheg credai fod yr amser wedi dod iddo ddechrau ei deulu ei hun. Roedd wedi adnabod merch bugail ers blynyddoedd a phenderfynodd briodi ond roedd hynny'n mynd yn groes i ddymuniadau ei ewythr Miceri a fyddai wedi dymuno i'w fab briodi gwraig o'i gast. Yn y dyddiau hynny, anhygoel, ond roedd fel hyn: i grefftwr i briodi merch bugail yn ffynhonnell wych o anonestrwydd. Dechreuodd gwrthdaro mawr yn sydyn rhwng tad a mab a wthiodd Turillu i dorri i ffwrdd yn bendant oddi wrth ei dad a'i lysfam. Gyda'i deulu newydd gadawodd y wlad a symud i Como lle gwnaeth ffortiwn trwy ei waith.

Nid oedd gan yr ewythrod unrhyw blant, felly, gydag ymadawiad Turillu, cawsant eu gadael yn bendant ar eu pen eu hunain. Y person a ddioddefodd fwyaf o'r unigedd hwn oedd Modryb Antonia a dreuliodd y dyddiau cyfan yn sgwrsio â'r adar, y pryfed a'r mosgitos a oedd yn suo o'i chwmpas. Yn yr ogof honno yng nghefn gwlad ni chafodd gyfle i siarad â neb. Dim ond ar achlysur gwyliau pwysig fel y Nadolig, y Pasg neu wledd y Madonna Assunta ganol mis Awst y cafodd fynd i'r dref i ymweld â mam.

Yn ystod un o'r ymweliadau hyn, ar ol bod yn achwyn am amser maith am ei chyflwr, cynygiodd i'w chwaer: - Anwyl Teresa, sylwais fod genych ormod i ymdrafod â dwy ferch fach, ymddiriedwch Concetta i mi fel y byddwch. yn fwy rhydd i gysegru eich hun i'r un bach. Byddaf yn mynd â hi i gefn gwlad lle mae'r aer yn well ac yn gwneud lles iddi - Roedd fy mam yn ansicr i ddechrau ond wedyn, fel bob amser, o ystyried ei chymeriad hawdd ei chyflyru, ar ôl mynnu dybryd ei chwaer, cytunodd.

I mi dechreuodd y ddioddefaint. Mae'n debyg ei bod yn ddiwrnod poeth, dechreuodd haf 1938, roeddwn yn ddwy oed a daeth fy modryb i'm codi. Mewn bag brethyn rhoddais blows, dau bâr o panties ac yn anymwybodol o bopeth gadewais fy nhw. Roeddwn i mor fach fel na allwn sylweddoli y byddai fy Via Crucis yn cychwyn y diwrnod hwnnw. Dilynom y trac mulod nes ar ôl hanner awr neu efallai fwy cyrhaeddom y lle unig yma gyda'r enw ddim yn galonogol iawn o Castrangia (Cassandra!) bron fel petai i ddarogan anffawd, yn fyr roedd yr enw eisoes yn gynllun cyfan, hyd yn oed os Doeddwn i ddim yn gallu sylweddoli hynny ar y pryd. Roedd y gur yn fy nghroesawu'n dda i ddechrau, y fodryb bob hyn a hyn yn prynu losin i mi i ennill fy hoffter a phan oedd hi gyda mi i Novara i ymweld â fy mam roedd hi bob amser yn dweud wrthyf yn bendant na ddylwn fynd yn ôl adref ond roedd yn well. tyfu i fyny gyda hi oedd yn unig ac y byddai'n fam i mi. Allwn i ddim gwneud dim byd ond ufuddhau.

Yn y cyfamser, dychwelodd fy nhad o Sardinia, aros dim ond wythnos, digon i feichiogi fy mam, a gadawodd eto. Roedd hi'n 1939 a'r flwyddyn ganlynol ganed Antonietta. Rwy'n dal i gofio'n amwys i fy modryb Antonia fynd â fi i Novara i weld fy mam a gwelais fy chwaer am y tro cyntaf. Roeddwn i eisiau aros gartref i anwesu Antonietta bach ond dywedodd fy modryb, yn rheoli fy

mywyd fwyfwy, mor anhyblyg â milwr: - Turnemmu gartref, fe'ch gwnaf yn achos hardd - (Gadewch i ni fynd adref, Fe'ch gwnaf yn ddol hardd).

Pan gyrhaeddod ni'r shack rhoddodd "causitta" wedi'i stwffio gyda llygaid coch, dychrynlyd yn fy mreichiau. Cefais ofn. Roedd yn gyfnod pan oeddwn bob amser yn crio oherwydd roeddwn i eisiau mynd yn ôl i Novara at fy nhaid a mam ond nid oedd unrhyw ffordd i argyhoeddi ewythr Antonia: roedd ei chalon yn garegog ac yn fyddar i bob cwyn. Yn ystod y tair blynedd cyntaf treuliasom lawer o amser yn y plasty yn Castrangia, lle nad oedd enaid yn fyw, ond anaml y gwelwyd pobl ar eu gwyliau yn y tai gwasgaredig o gwmpas.

Ar y Sul aethon ni i'r pentref ac ymwelais â mam, fy chwiorydd bach a fy nhaid ar ochr fy mam. Roedd taid yn ddyn neis gyda mwstach. Cariai focs snisin gydag ef a byddai'n ei aroglu o bryd i'w gilydd. Yn y gaeaf byddai'n mynd â fi o dan ei glogyn ac yn mynd â fi i'r sgwâr i brynu melysion a blasu'r gwin yn nhafarn y "Sciancaditta" uwchben yr ysbyty. Yn yr hwyr dychwelaisom i Castrangia.

Rhai nosweithiau aeth yr ewythr i ymarfer gyda'r band, lle bu'n chwarae'r trombone, yna stopiodd i yfed yn y dafarn a dychwelyd i gefn gwlad yn fywiog. 500 metr o Castrangia dechreuodd alw "Concettina, 'ntoia...". Yn y cyfamser, gartref, roedd y fodryb wedi paratoi'r crochan pridd i gynhesu'r dur ar y trybedd. Hanner ffordd trwy'r coginio tywalltwyd llond trol o ddur berw iddo, efallai i gael gwared ar y gwin. Mewn padell haearn paratodd fy modryb y winwysyn gyda'r tomatos i sesno'r pasta. Roedd y nionyn heb ei goginio'n ddigonol a gwnaeth i mi chwydu. "Bwyteuach, fel arall fe gymeraf y strap a rhoi'r cyrff i chi ...".

Yr adeg honno gwraig o darddiad Fenisaidd oedd bydwaig San

Basilio. Pan oedd yr afon dan ddur yn y gaeaf, fe wnaeth ewythr Michele ei chludo ar ei ysgwydd (ciancalea) i brynu nwyddau yn y fferyllfa yn Novara. Stopiodd gartref a dweud "Antonia, rhowch siôl iddi, mae'n oer". Modryb druan, wn i ddim os oedd hi'n deall mai hi oedd cariad Michele.

Roeddwn i bellach yn bum mlwydd oed, yn ynysig yng nghefn gwlad, heb siarad â neb roeddwn i wedi dod yn anifail gwyllt. Roedd gen i gywilydd o bawb. Pan aethon ni i Novara nes i guddio achos roedd gen i ofn pobl. Sylweddolodd y cymdogion y trawsnewid hwn ac felly cynghorwyd fy ewythr i'm hanfon i feithrinfa. Yn ffodus roedd yr ewythr yn argyhoeddedig. Felly un bore anfonodd fy modryb fy ewythr Michele i brynu bisged i mi a'i rhoi yn y fasedd wellt wen yr oedd fy nain ar dad wedi ei rhoi i mi. Ynghyd â'r fisged rhoddodd wy ffres. Aeth gyda mi i'r feithrinfa ger abaty'r pentref. Pan agorodd y lleian y drws i'm croesawu, dechreuais sgrechian. Rhag ofn taflais y fasedd ar y llawr, maluriodd yr wy a gadael baw ar hyd y llawr. Roedd fy modryb yn fy nghosbi trwy fy nychu'n gadarn ac yn mynd â fi yn ôl adref. Felly fy niwrnod cyntaf o feithrinfa oedd fy niwrnod olaf hefyd.

Digwyddodd, o'r amser roeddwn i'n bedair oed, y byddai fy ewythr yn dweud: - Concettina, dos i Novara a chael carmieri (tawelyddion) i mi am y cur pen. Rhedais ar hyd y trac mul fel ffured, pasio trwy ardal Greco, weithiau stopio wrth y ffynnon i dorri fy syched, a chyrraedd y fferyllfa "du Surcittu". Roedd ef, y fferyllydd, wedi rhyfeddu a dywedodd wrth ei ffrindiau fy mod mewn amser byr yn mynd i Novara ac yn ôl fel mellten. Yn bump oed aethpwyd â mi i Barcelona gan berthnasau pell. Yno gwelais a gwrandewais gyda syndod mawr am y tro cyntaf... y radio! Aethon ni hefyd i siop i brynu darn o frethyn lliw pys. Cynigiodd y cynorthwydd gwerthu: - Prynwch yr het a'r sgarff wen hefyd. Yn y diwedd cawsant eu hargyhoeddi a rhoddodd y cynorthwydd

siop ddau ddarn rhydd o satin glas sgleiniog a glas golau. Y diwrnod wedyn aethon ni â'r ffabrigau at fy mam a wnaeth y dillad mewn ychydig ddyddiau. Ar y Sul roeddwn i'n teimlo fel merched marquises a barwniaid Novara.

Yn ystod gaeaf 1941, yng nghanol y rhyfel, penderfynodd fy nhad, ar ôl gorffen ei swydd yn Sardinia, gyda ffrind iddo geisio ei ffortiwn mewn dinas ogleddol a byw trwy ailafael yn ei hen swydd fel crydd. Roedd yna deimlad yn yr awyr bod fy mam eisiau ymuno â fy nhad ac roedd hyn yn tarfu arnaf, cymaint nes i mi gropian o dan ei gwely un diwrnod, dadwisgo a gweld y ddau ronyn o reis, tethau'r dyfodol gyda chlafrau oherwydd bod fy modryb byth yn golchi fi. Fe'u cymerasant i ffwrdd oddi wrthyf yn dreisgar. Rwy'n cofio gweld gwaed oherwydd fy mod wedi anafu fy hun. Rhoddais yn ôl ar y crys cynfas oedd ei angen ddydd a nos, yna y ffrog, a neb sylwi.

Cyn gadael, ceisiodd y fam adael tw y taid mewn trefn, gan fod y dyn tlawd yn cael ei adael ar ei ben ei hun. Meddyliodd am osod goleuadau trydan, y pryd hynny rhagorfraint yr arglwyddi. Yn flaenorol, defnyddiwyd "u lusu" gydag olew. Roedd hyn yn tarfu ar Wncwl Michele: ychydig ddyddiau yn ddiweddarach galwodd y trydanwr yn ei dro a chael iddo hefyd osod y golau yn ei dw, felly pan es i i'r pentref mwynheais hefyd ychydig o olau ar y grisiau pren serth. Pan oedd yn rhaid i mi fynd i'r toiled (latrea), yn y bôn twll syml a oedd ar y llawr gwaelod y tu ôl i'w labordy, roedd eirch wedi'u pentyrru wrth ei ymyl bob amser, a adeiladodd fy ewythr i fod yn barod rhag ofn y byddai'n gofyn.

Ar fore Mawrth 1af 1942, wedi gwisgo mewn satin glas gyda llewys glas golau, ynghyd â fy ewythr a fy nhad-cu Tore, es gyda fy mam a fy chwiorydd bach i'r swyddfa bost yn Piazza di San Sebastiano, hynny yw, ie, i'r bws, a fyddai'n mynd â nhw i orsaf reilffordd Vigliatore. Nid oedd ei chwaer 4 oed Rosa eisiau mynd i

fyny a dywedodd ei hewythr, i'w darbwylllo, wrthi: - os na fyddwch chi'n mynd i fyny byddwch chi'n mynd yn sâl - (byddaf yn eich fferru ddwywaith).

Ni adawais i, yr hynaf, dan ddylanwad fy modryb, ac arhosodd yn Novara. Allwn i ddim stopio crio. Ceisiais gysur ym mreichiau fy nhaid. Gadawyd yntau ar ei ben ei hun ac am y diwrnod hwnnw arhosais gydag ef i gadw cwmni iddo. Ymhen rhyw ugain niwrnod cyrhaeddodd y llythyr cyntaf oddiwrth y fam yn adrodd llwyddiant y daith. Roedd Dad wedi dod o hyd i fflat clyd iddi gyda dur yn y tw a stôf nwy, rhywbeth newydd iddi. Gan barhau â'r stori, y diwrnod ar ôl cyrraedd galwodd siop trin gwallt i'r tw i roi toriad gwallt ffasiynol iddi. Yn y pentref roedd bron pob un o'r merched yn gwisgo'u gwallt hir gyda thip. Yn fyr, roedd fy mam yn hapus ac yn fodlon am y tro cyntaf yn ei bywyd. Ar ddiwedd y stori argymhellodd fi i'w fodryb. Yn sicr ni ddychmygodd fy nioddefaint yn Castrangia.

Y diwrnod ar ôl i ni adael, aeth Modryb Antonia â mi yn ôl i gefn gwlad a dweud wrth ei gur am brynu'r llyfr gradd cyntaf i mi i ddysgu i mi sut i ysgrifennu fel y gallwn fynychu'r ail radd ym mis Hydref yn lle'r radd gyntaf. Druan â mi: allwn i ddim chwarae mwyach, ond roedd yn rhaid i mi dreulio fy amser yn ysgrifennu arwerthiannau a rhifau. Bob hyn a hyn roedd yr athrawes yn mynd trwy Castrangia ar ei ffordd yn ôl o San Basilio lle bu'n dysgu. Ei henw oedd Maria, roedd hi'n ferch i gapten yr oedd ei modryb yn ei adnabod. Cynigiodd wydraid o ddur iddi. Yn y cyfamser dangosais y llyfr nodiadau iddi ac fe roddodd hi caress i mi. Tynnodd bensil coch o'i bag ac ysgrifennodd "da iawn". Pa lawenydd, pa ddedwyddwch i weled fy hun yn cael ei ganmol, sydd hynod i mi. Deuthum yn fwy melancholy bob dydd, erfyniais arnynt i fynd â mi at fy ewythrod a neiniau a theidiau fy nhad, ond dywedodd fy modryb nad oedd angen.

Roedd yn ofni y byddwn i'n dweud wrthyn nhw sut ces i fy nhrin a'm bwydo. Mewn gwirionedd, nid oedd y bwyd yn ddigon i ferch fach a oedd yn gorfod tyfu a datblygu: yn y bore rhoddon nhw ddarn o fara caled gyda chaws i mi, am hanner dydd salad o domatos a dwy olewydd. Gyda'r nos, pan oedd ei gur yno, coginiodd Modryb Antonia ychydig o basta gyda saws byrfyfyr yn seiliedig ar winwnsyn amrwd. Ac os nad oeddwn i'n ei fwyta roeddwn i'n mentro cael llawer o guriadau. Ar gyfer amrywiaeth, rhai nosweithiau roedd yn coginio pasta a ffa neu fath o polenta meddal, meddal. Dim ond adeg y Nadolig, y Flwyddyn Newydd, y Carnifal a'r Pasg y lladdwyd cyw iâr neu gwningen. Ym mis Ionawr fe laddon nhw fochyn gan wneud salami sbeislyd a lard ohono, ond roedd yn rhaid eu bwyta fesul diferyn neu ni fyddent yn ddigon am y flwyddyn gyfan. Bob hyn a hyn ar y Sul prynodd fy ewythr dripe budr sydd, hyd yn oed nawr, dim ond meddwl am y peth ffieiddio i mi, neu coluddion rhoio i fyny ar gangen persli, y cregyn bylchog, a oedd wedyn yn ffrio. Roedden nhw i gyd yn fwydydd rhad oherwydd, yn ôl nhw, ni ddylem fod yn wastraffus fel ein neiniau a theidiau ac fe wnaethant ailadrodd i mi: - Rydych chi'n gweld, mae ganddyn nhw sosbenni yn llawn selsig a physgod stoc bob amser, maen nhw'n bwyta ac yn yfed. Rhaid inni gadw draw oddi wrth y bobl hynny - medden nhw -. Roedd fy ewythrod yn ofni y byddai perthnasau eraill yn fy argyhoeddi i fynnu ymuno â mam a thad ar y cyfandir. Roedden nhw'n ceisio mor galed i wneud i mi eu casáu fel bod weithiau, pan oeddwn i'n cwrdd â nhw, yn rhoi fy nwylo dros fy llygaid fel nad oeddwn i'n eu gweld.

Roedd mis Medi wedi cyrraedd a bu'n rhaid i mi sefyll yr arholiadau mynediad ar gyfer ail ddosbarth. Aeth fy ewythrod â mi i'r pentref, ymgynghorasant â'r porthor i gadw llygad arnaf, yr athro a fyddai gennyf yn yr ail radd ac athro'r bwrdd arholi.

Daethant i gyd ag wyau fel anrheg i sicrhau fy nyrchafiad. Doeddwn i erioed wedi cael cysylltiad â'r bobl hynny, roedd gan y dosbarth sawl desg bren dwy sedd gyda ffynhonnau inc. Gyda mi roedd merched eraill yn sefyll arholiadau adferol. Gwnaethant i mi ddatrys problemau adio a thynnu ar y bwrdd du. Roedd yr inkwells a'r bwrdd du yn hollol newydd i mi. Roeddwn i'n crynu fel deilen gydag ofn ac embaras, doeddwn i ddim yn gwybod sut i ddatrys y gweithrediadau, oherwydd dim ond o un i ddeg yr oedd Modryb Antonia wedi fy nysgu i ysgrifennu'r rhifau o un i ddeg. Yna gofynnodd nhw i mi ysgrifennu brawddeg, ychydig o feddwl yn y llyfr nodiadau, ond doeddwn i ddim yn gwybod ble i ddechrau. Unwaith roedd y llanast yna drosodd, aeth y porthor â fi adref. Gofynnodd y fodryb iddi sut aeth y prawf ac atebodd y porthor nad oedd wedi mynd yn dda iawn, ond bod y dyfarniad terfynol i fyny i'r athrawon.

Yn syndod, roedd y canlyniad yn gadarnhaol a chefais fy nerbyn i'r ail dosbarth: roeddwn yn barod i fynd i'r ysgol, ond cododd problem y ffedog. Roedd Ewythr Michele wedi mynd i'r siop y diwrnod cynt a phrynu gweddillion o ffabrig du. Gwnaeth Modryb Antonia fy ngwisg i mi o fewn diwrnod. Roedd angen mwy o arian i brynu'r ffolder. Roedd gan fy ewythrod arian ond roedd ganddyn nhw obsesiwn â chynilo felly fe wnaeth ef, y diflas, ei orau a gwneud ffolder pren haenog i mi gyda chlip ffenestr. Wnaethon nhw ddim hyd yn oed brynu beiro i mi. Adeiladodd fy ewythr un gyda darn tenau o bren gyda nib ynghlwm wrth y diwedd. Ni allent newid y ddau lyfr nodiadau a'r pensil ac roedd yn rhaid iddynt eu prynu. Ar Hydref 1af 1942 aeth fy modryb gyda mi i'r ysgol. Yn gyntaf aeth hi i'r podestà i ofyn am dystysgrif geni yr oedd yr ysgol ei hangen oherwydd fy mod i allan o'r dosbarth. Roedd yr athrawes yn llawn caredigrwydd ac yn fy nghroesawu'n gynnes, ond roeddwn yn ei hofni hi, efallai oherwydd yn lle ei

braich dde roedd ganddi brosthesis rwber oherwydd damwain a ddigwyddodd fel plentyn yn ffatri basta ei thad. Neilltuwyd sedd i mi yn y rhesi blaen. Yr oedd fy nghymdeithion newydd, nad oeddynt wedi fy ngweled y flwyddyn o'r blaen, wedi eu swyno gan fy mhresenoldeb, yn mwman yn eu plith eu hunain: - Paham y mae hyn yn peri sicca-sicca ? - (Pwy yw'r ferch fach denau hon?). Roeddwn yn ofnus iawn ac yn gywilydd, ni allwn agor fy ngheg a doeddwn i ddim hyd yn oed yn ateb y cwestiynau yr oedd yr athro'n gofyn yn gariadus i mi.

Roeddwn i'n blentyn gwyllt a doedd gen i ddim y dewrder i ofyn am gael mynd allan i sbecian, ac unwaith fe wnes i bigo fy hun. Felly pan gyrhaeddais adref curodd fy modryb fi i fyny oherwydd roedd yn rhaid iddi olchi fy ffrog a fyddai ddim yn sychu mewn pryd ar gyfer y diwrnod wedyn beth bynnag. Aeth y dyddiau heibio a digwyddodd yr un peth eto bob tro. Fe wnaeth yr athrawes, a ddaeth i wybod amdano ganol dydd, fy anfon i'r toiled, ond weithiau fe anghofiodd hi a chymerais ef yn ôl arnaf fy hun. Anwybyddodd fy nghyd-ddisgyblion fi a'm hosgoi fel pe bawn wedi fy nychu gan y pla ac nid oeddent hyd yn oed yn ceisio gwneud ffrindiau gyda mi.

Roeddent yn adnabod ei gilydd oherwydd eu bod yn cyfarfod yn y pentref, tra bu'n rhaid i mi gerdded bron i awr i gyrraedd y tw yng nghefn gwlad ac felly heb gyfle i ddod yn ffrindiau gyda nhw. Dim ond ar y Sul y byddai'r ewythrod yn dod i'r dref i gwrdd â ffrindiau a threulio ychydig oriau hapus gyda nhw o flaen potel o win. Ond y rhan fwyaf o'r amser roedd y fodryb yn aros gartref i dderbyn archebion gwaith i'w gur. Yn chwe blwydd oed cerddais ar hyd y llwybr mul hir i fyny'r allt. Hanner ffordd stopiais i ddewis criw o fioledau wedi eu hamgylchynu gan ddail i'w cynnig i'r athrawes.

Cyrhaeddais yr ysgol wedi blino'n lân. Ar ôl hanner dydd

dychwelais i gefn gwlad yng nghwmni swnian byddarol cicadas a haul tanbaid, heb gwrdd ag enaid byw erioed.

Cloais fy hun yn y hofren honno ac arhosais ar fy mhen fy hun i ffantasïo gyda mi fy hun yn yr awyrgylch llai na thawelwch hwnnw gyda fy modryb yn dod yn fwyfwy llym tuag ataf. Roedd yr ewythr, unwaith iddo orffen ei waith, bron bob amser yn stopio wrth y dafarn ac yn dychwelyd adref yn hwyr yn y nos, bob amser yn feddw. Weithiau, yn fwy tyngedfennol nag arfer, byddai'n mynd ar goll ac nid yn dychwelyd adref. Aeth ei fodryb a rhai cymdogion i chwilio amdano ganol nos ar hyd y nant gyda golau'r llusernau. Pan ddaethant o hyd iddo wedi llewygu ar lawr fe wnaethon nhw ei argyhoeddi i fynd adref.

Yn y cyfamser, allwn i ddim gwneud dim byd da yn yr ysgol. Ar ddiwedd y chwarter cyntaf dosbarthodd yr athrawes y cardiau adrodd, yna gyda'r arwyddlun ffasgaidd ac yn anffodus gyda'r holl bynciau annigonol: fy ngherdyn adroddiad oedd y tlotaf yn y dosbarth. Er mwyn annog fy modryb dywedais wrthi fod y cardiau adrodd eraill fel fy un i hefyd a bu bron i fy modryb gymryd yr abwyd. Felly ddydd ar ôl dydd es i'n ddewrder ar fy mhen fy hun ac yn y dosbarth ceisiais wneud ffrindiau gyda rhai cyd-ddisgyblion. Roeddwn i eisiau mynd atyn nhw, ond fe wnaethon nhw fy eithrio o'u sgyrsiau, efallai oherwydd yn eu llygaid nhw roeddwn i'n ferch dlawd o'r wlad.

Pennod tri - Gemau ar y tywod

Yn y blynyddoedd a dreuliwyd mewn unigedd yn Castrangia, ni aeth amser heibio oherwydd yr unig beth y gallech chi ei wneud oedd gwranddo ar yr adar yn canu trwy'r dydd, ac yn yr haf corlannu byddarol y cicadas, pan giliodd y sirocco i mewn o'r môr. ar hyd llwybr igam-ogam y nant a rhoi'r dyffryn ar dân. Anifeiliaid cefn gwlad oedd fy ffrindiau. Felly treuliais fy amser yn ffantasi. Adeiladais fy myd fy hun gan ddechrau o'r ffigurau a ymddangosodd i mi yn erbyn cefndir yr awyr neu ymhlith canghennau'r coed: anifeiliaid gwyllt a siaradai, marchogion a leiniais ar ymyl y Headsaver Rock ac yna gyda fy pwerau hudol gwnes iddynt syrthio, gwylodd hwy yn cael eu dinistrio gan ofn. Yna trawsnewidiais y Graig yn ddraig a oedd yn sydyn yn gwahanu ei hun oddi wrth y mynydd ac, yn hedfan yn uchel, yn lledaenu braw ledled cefn gwlad. Trawsnewidiais y cymylau, a ddaeth yn gychod hedfan a theithiais yn yr awyr yn meddwl mynd y tu hwnt i'r môr pell, lle'r oedd fy mam a'm chwiorydd yn aros amdanaf. Crancod a ddaeth allan o ddur y nant a chwyddo nes iddynt drawsnewid yn anifeiliaid anferth a oedd hyd yn oed yn

dadwreiddio'r planhigion wrth iddynt symud ymlaen yn y nant.

Weithiau roeddwn i'n cofio wyneb annymunol fy modryb Antonia. Doedd hi ddim yn fy ngharu i, doedd hi ddim yn fy ngharu i ac roeddwn i'n ei chasáu hi: roedd fy mam wedi fy ymddiried i'w chwaer ond roedd hi hefyd wedi addo i mi y byddai hi'n dod i'm cael un diwrnod: dyma pam roeddwn i'n aml yn dringo coed, sganio'r gorwel, gan obeithio ei gweld yn cyrraedd ar gefn ceffyl gwyn gyda fy nhad. Ym mhentrefannau cyfagos San Basilio a Vallancazza roedd y dynion i gyd wedi gadael. Y cyfan oedd ar ôl oedd merched, plant ac ychydig o hen bobl. Roeddent yn bentrefi tawel nad oedd bywyd prin yn cyffwrdd â nhw. Roedd amser wedi dod i ben ac roedd pobl yn credu y byddai popeth yn newid, un diwrnod, unwaith y byddai'r rhyfel drosodd, y byddai gwareiddiad yn cyrraedd yn fuddugoliaethus i'r haid honno o dai gwasgaredig, marw a sigledig. Byddwn wedi hoffi cael ffrindiau, i wybod nad oeddwn ar fy mhen fy hun ac wedi fy ngadael, i allu cael fy amddiffyn, i wybod y gallwn loches yng nghartrefi'r person hwn neu'r person hwnnw. Doedd gen i ddim hyd yn oed yr hawl i ddweud fy mod heb deulu, bod fy rhieni ymhell i ffwrdd ar y lan arall i'r môr, y tu hwnt i'r glas diddiwedd hwnnw, bod rhyngof fi a nhw fel mynydd uchel ac anhydrin. Yn lle hynny cefais fy ngorfodi i fyw gyda fy modryb a'm camdriniodd. Pan feddyliais am y peth a'i gweld yn ymddangos, fe wnaeth hi fy nghythrudo gyda'r llais crebwyll a chreulon hwnnw. Llais a wneir i weiddi, i sgrechian, i sarhau ac i sarhau.

Roedd hyd yn oed yr anifeiliaid yn ofni ei lais. Dim ond gyda'i gur y gostyngodd ei chrib a newidiodd sain ei llais yn llwyr, gan drawsnewid yn waedu dafad. Roedd fy modryb yn meddwl nad yw merch fach yn gallu deall beth sy'n digwydd o'i chwmpas. Nid yn unig yr oeddwn yn deall popeth, ond, ar ben hynny, nid oeddwn yn parhau i fod yn dawel nac yn oddefol. Roedd yn

frwydr barhaus. Brwydr ddiwedd a blinedig. Bob hyn a hyn roeddwn i'n meddwl am y dyfodol: roedd hi'n hen ac yn ddiymadferth, roeddwn i'n ifanc ac yn gryf, ond er gwaethaf popeth fyddwn i ddim wedi ei thrin yn wael, nid oedd yn rhan o fy natur.

Weithiau nes i at yr afon lle des i o hyd i bobl yn mynd i olchi dillad, i olchi, hynny yw, roedden nhw'n golchi'r cynfasau a'r blancedi, gan socian popeth yn y lludw yn gyntaf. Neu pan, ar ôl y cyfnod cneifio, y daethant i olchi gwlan y ddafad a'i sychu yn yr haul i'w wynhau ac yna ei ddefnyddio i stwffio matresi'r gwelyau. Es i nôl y naddion oedd ar ôl rhwng y cerrig ar y lan a gwisgo fy ddol clwt gyda nhw. Pan nad oeddwn yn gwybod beth i'w wneud, dechreuais godi'r cerrig ar lan y nant i chwilio am y cimwch yr afon, mi wnes i eu bachu'n gelfydd â'm bysedd uwch fy mhen, rhag i'w crafangau binsio fy mysedd. Cymerais nhw adref a gyda'r hwyr pan gyneuodd fy modryb y tân, rhostio nhw a bwyta nhw: i mi roedd yn ginio arbennig. Weithiau yn lle crancod, cyn gynted ag y codwyd y garreg, saethodd brogaod bach ofnus i fyny gyda naid fertigol, gan wneud i mi neidio mewn ofn. Roeddwn i'n meddwl mai nhw oedd fy ffrindiau chwarae ac weithiau roeddwn i hyd yn oed yn difaru gorfod mynd i ffwrdd, gan eu gadael yn llonydd yn y tywyllwch drwy'r nos. Pan oedd yn rhaid i mi ddychwelyd adref gyda'r nos fe wnes i alw'n uchel ar Wncwl Michele, gan fanteisio ar yr adlais a grëwyd yn y dyffryn. Weithiau yn yr haf pan oedd y teulu Scardino yn byw mewn tw ymhellach i fyny'r dyffryn, byddwn yn mynd i ymweld â nhw. Chwaraeais i gyda Mimma sef yr ieuengaf o'r brodyr.

Roedd Goofy yn arfer adeiladu cadeiriau a byrddau ar gyfer y doliau. Mor braf oedd treulio ychydig oriau mewn cwmni. Yn y bore roedden nhw'n fy ngalw i pan aethon nhw i ochr arall yr afon i nôl llefrith. Roedd ganddynt y bwced i'w lenwi, "Concettina" yn

fodlon ei weld yn godro. Cymerodd perchennog y buchod, Micca a Cappellea, dosturio wrthyf a chynnig hanner gwydraid i mi. Yn nhw fy modryb gwelsom laeth ddwywaith y flwyddyn: pan oedd hi'n gwneud bisgedi ac ar y Pasg pan oedd hi'n paratoi colomennod gyda'r wy cylch lliw. Pan oedd y llaeth yn berwi fe sgmiais bob darn olaf ohono. Yn ystafell y plasty yr oedd gwely yr ewythr, os gellid ei alw yn wely, a'r ystyllod wedi eu gosod ar ddwy drestyll haiarn gyda matres wellt, gan eu bod wedi gadael yr un blewyn yn Novara. Roedd yn rhaid i mi gysgu ar fatres wellt gyda dim ond hen flanced filwrol ar ei phen, yn seimllyd ac wedi treulio. Es i i'r gwely gyda chrys cynfas yr oeddwn yn ei wisgo hyd yn oed yn ystod y dydd heb panties. Nid yw'n bosibl disgrifio'r oerfel a ddiodefais bob nos. Pan oedd hi'n bwrw glaw, roedd yn rhaid gosod cynwysyddion i gasglu'r dur oedd yn treiddio o'r to. Os oedd angen i mi sbecian yn y nos, roedd yn rhaid i mi adael y tw a'i wneud ger y gris. Os nad oeddwn yn sylweddoli, pam yr oeddwn yn breuddwydio, ac yr oeddwn yn ei wneud ar y fatres wellt, yn y bore byddwn hefyd yn cymryd llawer o guriadau. Aeth Modryb Antonia i gysgu hefyd yn gwisgo'r un crys a ddefnyddiodd yn ystod y dydd, tra bod Wncwl Michele wedi cyrluo fel y gwnaeth ei fam.

Cynhaliwyd y seremoni cysgu yn ôl y ddefod arferol: yn gyntaf es i'r gwely, yna tro'r fodryb oedd hi, yna tynnodd yr ewythr ei drowsus cynfas streipiog a'i ddillad isaf. Gyda'r crys braidd yn rhydd a wisgai yn ystod y dydd aeth tuag at y gwely a diffodd y lamp olew a osodwyd ar fwrdd yn erbyn y wal. Roeddwn i, a oedd yn ddiereidus, yn esgus peidio ag edrych ac yn sbecian beth bynnag: pan blygodd i lawr i ddiffodd y fflam gwelais ei silwét wedi'i daflunio ar y wal, fel cysgod Tsieineaidd, gyda'r ding-don yn hongian. - O, mor braf yw hi! - meddai, am fod yr holl win yr oedd wedi ei yfed yn ei wneyd mor boeth. Wrth ymyl eu gwely

roedd dau gap, hynny yw, dwy fased cansen fawr lle roedden nhw'n cadw'r ffigys sych. Gorchuddiasant hwy â charpiau budr a seimllyd ac ar yr olaf roedd dillad isaf glân yr ewythr. Mewn bocsg ger fy ngwely roedden nhw'n cadw bara a sgarff roedden nhw'n ei lapio o gwmpas fy mhen pan es i i'r ysgol yn y gaeaf, fy nillad isaf a rhai fy modryb. Dim ond ar y Sul roeddwn i'n eu defnyddio pan aethon ni i'r offeren yn Novara. Dywedodd fy ewythrod na ddylem eu gwisgo yng nghefn gwlad oherwydd y byddem yn eu gwisgo allan yn ddiwerth.

Ym mis Ionawr fe laddon nhw'r mochyn. Fe wnaethon nhw baratoi selsig a halenu'r lard. Cadwyd y traed wedi'u berwi mewn pot teracota wedi'i drochi mewn lard. Roeddent fel arfer yn cael eu bwyta ym mis Mai gyda ffa ffres, llydan oherwydd yn draddodiadol ni ellid eu bwyta o'r blaen. Unwaith, mis Ebrill oedd hi, gofynnais i fy modryb am y peth oherwydd roeddwn i'n llwglyd iawn a doeddwn i ddim yn gwybod beth i'w fwyta gyda bara. Dechreuodd fy modryb sgrechian fy mod wedi mynd yn wallgof. Un diwrnod tra roeddwn yn dychwelyd o'r ysgol, cwrddais ag Ofelia gyda'i chwaer ar hyd y trac mul. Roedden nhw wedi colli eu mam ac wedi dychwelyd gyda'u tad o Ffrainc.

Roedden nhw'n llawer goleuach na mi, tosturiais wrthynt a dweud wrthynt: dewch i mewn lle'r wyf yn byw, ar hyn o bryd mae fy modryb allan yn cael dur, yn y popty mae crochan gyda bwyd, cymerwch, ymborthwch eich hunain ond peidiwch' t dweud unrhyw beth wedyn i unrhyw un.- Diolchasant i mi ac, wedi'u gyrru gan newyn, dilyn fy nghyngor heb betruso. Ym mis Mai, pan oedd yr ewythrod wedi coginio'r ffa llydan, aethant i nôl traed y mochyn ac yn lle hynny dim ond y crochan a'r lard a ddaethant o hyd iddynt: wrth feddwl yn naturiol mai fi oedd, buont yn cynddeiriog yn fy erbyn am ddyddiau lawer i wneud i mi dalu. Y tro hwnnw roeddwn i'n teimlo'n falch iawn oherwydd am y tro

cyntaf cefais y teimlad dymunol o fod wedi ennill brwydr fawr yn erbyn eu trachwant. Oherwydd diffyg glanweithdra, roedd chwain yn teyrnasu heb eu haflonyddu ledled y tw. Roeddent yn pigo fy ngwddf yn y nos ac roedd fy modryb yn fy iro ag olew olewydd bob nos i atal y chwain rhag sugno fy ngwaed. Yn y bore roedd fy ngwddf yn edrych fel ei fod wedi'i beintio. Fel fy modryb, roedd gen i lau hefyd, heb ddod i arfer â golchi fy mhen. Ar y llaw arall, roedd fy modryb yn arfer cyrlio fy ngwallt a'i iro â dur a siwgr i gadw steil.

Roedd fy nghyd-ddisgyblion, ar y llaw arall, bob amser yn lân. Nid oedd hyd yn oed y tlotaf ohonynt mor fudr â mi. Cyfrannodd yr athrawes hefyd at y gwaith o ymyleiddio drwy fy ngwthio oddi wrth bawb i'r ddesg olaf. Roedd fy nghorff yn annisgrifiadwy o fudr. Golchasant fi yn yr afon unwaith yn y flwyddyn, ar achlysur gwyl Ferragosto, y pwysicaf yn y dref. Unwaith tra oeddwn yn meddwl am fy mam, tua saith mlwydd oed, syrthiais i ludw berwedig y brazier. Llosgais fy llaw dde ac nid oedd fy modryb yn mynd â mi at y meddyg, ond yn fy nhrin â pherlysiau bob dydd. Roedd gen i ddau swigen tebyg i ddau wy colomennod, nes i sgrechian mewn poen ond wnaeth hi byth symud. Roeddwn i'n edrych fel fy mod yn cael fy cnoi gan lygod.

Fe wnes i wella'n wyrthiol ar ôl ychydig fisoedd ac mae'r arwyddion ohono'n dal i fod gen i. Yn ystod yr ysgol, tra roeddwn ar y balconi un dydd Sul, gofynnodd merch fach oedd yn dod lawr i mi a oeddwn am fynd gyda hi i wers catecism Miss Vincenzina. Wyddwn i ddim beth oedd o oherwydd dim ond ar y gwyliau pwysicaf yr aeth fy modryb â fi i'r offeren, doeddwn i ddim yn deall beth oedd ystyr mynd i'r eglwys. Roedd offeiriad, y Tad Buemi, yn byw gyferbyn â'n tw ni, ond ychydig iawn o weithiau y cyfarfûm ag ef ac edrychais arno'n anfoddog. Ailadroddodd fy modryb wrthyf ad nauseam: "Os siaradwch ag ef, bydd yr

offeiriad hwnnw'n torri allan eich tafod." Fodd bynnag, gofynnais a chael caniatâd yn annisgwyl i gymryd gwersi catecism. Teimplais yn gartrefol ar unwaith yn yr amgylchedd hwnnw. Rhoddodd y wraig ifanc lyfryn a phapur newydd i mi. Teimplais lawenydd aruthrol o glywed am Iesu, a dywedodd wrthyf un diwrnod y byddai'n fy mharatoi ar gyfer fy Nghymun Cyntaf. Siaradais am y peth gartref a dywedasant wrthyf fy mod yn dal yn rhy ifanc. Atebais, gan ddweud celwydd, y byddai'r holl ferched yn y grup wedi ei wneud. Mewn gwirionedd roeddent eisoes wedi'u cadarnhau, ond arhosodd y ferch ifanc a minnau'n gytûn a gosod y dyddiad gydag offeiriad San Nicola: diwrnod Corpus Christi.

Cododd problem y ffrog wen, ond dywedodd rhywun wrth y fodryb fod y lleianod yn ei rhentu. Daeth y dydd hir-ddisgwyliedig: yn y bore aeth gyda mi i ymprydio eglwys. Roedd hi'n meddwl bod y merched eraill yno oherwydd nad oedd hi erioed wedi cymryd yr awenau i gysylltu â'r wraig catecism. Gan sylweddoli fy mod i ar fy mhen fy hun, fe wnaeth hi fy sarhau: "Liar, anghwrtais." Roedd fy athro hefyd yn yr offeren y bore hwnnw gyda phobl eraill. Tawelodd rhai merched oedd yn bresennol hi. Cyrhaeddodd yr offeiriad a chymerodd fi gerfydd ei law a mynd â fi i'r aberth i gyffes. Dywedodd wrthyf eiriau hardd nad oeddwn erioed wedi clywed o'r blaen. Roeddwn i'n teimlo fy mod yn hedfan i'r Nefoedd a dywedais wrthyf fy hun: "Nid yw'n wir bod offeiriaid yn torri tafodau, i'r gwrthwyneb maen nhw'n gwybod sut i ddeall dioddefaint merch fach." Pe gallwn byddwn wedi cofleidio a chusanu ef yn llawen.

Gwnaeth i mi ddweud pump Henffych well fel penyd a dychwelais i'm sedd. Gofynnodd y fodryb i mi ar unwaith beth oeddwn wedi dweud wrth yr offeiriad fy mod wedi aros yno cyhyd, a dywedais: - Mae'r foneddiges ifanc yn dysgu i mi fod cyffes yn gyfrinach -. - Ie, ond rhaid i chi ddweud wrthyf y tro

cyntaf - mynnodd y delyn. Dim ffordd. Roedd offeren, Cymun ac ar y ffordd allan gwnaethant orfodi fi i gusanu llaw fy ewythr a dweud: "Plîs bendithia fi." Dechreuais gyda fy nhaid, yr un ymadrodd bob amser, yna es o gwmpas yr holl berthnasau. Rhoddodd Modryb Gaetana lyfryn i mi. Roeddwn i'n newynog, ond doedd neb yn cynnig bwyd i mi. Fel arfer, unwaith roedd y seremoni drosodd, roedd yn arferiad mynd i'r bar i gael granita gyda bisgedi, ond cawsant eu goresgyn gan y mania am gynilo: ganol dydd bwytaom blât o basta ac yn y prynhawn aethom at y ffotograffydd oherwydd awgrymodd y perthnasau anfon llun o mam.

Roeddwn i wedi gorffen yr ail ddosbarth ac wedi pasio gyda marciau isel iawn. Y flwyddyn honno roedd yn rhaid i ni aros yng nghefn gwlad drwy'r haf. Gwrthwynebais: "O leiaf ar ddydd Sul mae'n rhaid i mi fynd i'r offeren ac ymweld â fy nhad-cu sydd ar ei ben ei hun." Roedd yn ddydd da iawn, yn dioddef o asthma. Esgeulusodd y ferch ef, yn rhannol oherwydd esgeulustod, yn rhannol oherwydd ei bod wedi'i chyflyru gan ei gur, a oedd bob

amser yn ddig gyda'r cymdogion, perthnasau a thad-yng-nghyfraith.

Cymerais y golchdy i olchi a mynd ag ef at fy modryb yn gyfrinachol gan Michelillo fel arall byddai trafferth. Nid oedd hyd yn oed yn teimlo cariad at ei dad: un diwrnod daeth un o'i hanner chwiorydd i Castrangia i ddweud wrthynt ei fod wedi marw. "Os na fyddwch chi'n gadael, byddaf yn eich cicio yn yr asyn," meddai wrthi.

Pan oedd parti yn y pentref, cynigiwyd y "pezzo duro" i aelodau'r band cerddorol, hufen iâ a elwir felly oherwydd ei gysondeb arbennig. Yncl Michele, nid oedd byth yn glir ai oherwydd nad oedd yn ei hoffi neu oherwydd ei fod yn cael ei yrru i ystum anarferol o haelioni, gan fy ngweld yn mynd heibio yn fy ngalw i: "Concettina, dewch i gael yr hufen iâ". Ac felly manteisiais ar y cyfle i fwynhau, ar yr achlysuron prin hynny, rhywbeth da.

Beth amser yn ôl atgoffodd Dr. Cosentino o Baceno fi o fanylyn a oedd ar goll yn fy nghof. Tra bod y band yn chwarae trwy strydoedd y dref, ceisiodd y plant ymuno â'r orymdaith. Ond er mwyn cyfiawnhau eu presenoldeb rhaid oedd "adnabod" aelod. I brofi hynny, roedd ganddo ei law ym mhoced ei siaced. Fel hyn dilynais fy ewythr Michele, tra bod Gianni Cosentino, mab athro ysgol elfennol a heb dad, yn cadw ei law ym mhoced arweinydd y criw.

Yng nghanol y rhyfel, dechreuodd rhai bomiau ddisgyn yn Novara. Rhedodd pawb i ffwrdd a chymerodd rhai cydnabod loches yn Castrangia gyda ni. I mi roedd yn barti oherwydd gallwn fod mewn cwmni. Bob hyn a hyn roeddech chi'n gallu clywed chwiban y shrapnel. Cyrhaeddodd y newyddion trasig hefyd fod mab perchennog siop crwst Orlando wedi'i rwygo'n

ddarnau gan fom. Gadawyd y fam yn Domodossola, yn feichiog am y pedwerydd tro, ar ei phen ei hun gyda Rosa ac Antonietta. Roedd fy nhad wedi cael ei alw yn ôl i Sisili i fod yn Bersagliere. Ychydig fisoedd ar ôl gadael dysgodd fod ei fam wedi rhoi genediggaeth i ferch fach o'r enw Emma a bod ganddo'r posibilrwydd o ddychwelyd adref gan fod disgwyl iddo gael ei eithrio gyda phedwar o blant.

Yn anffodus, pan gyrhaeddodd Domodossola daeth o hyd i syndod chwerw: roedd Emma wedi peidio â byw ar ôl 12 diwrnod. Dau ddiwrnod yn ddiweddarach bu'n rhaid iddo ddychwelyd i'r blaen. Ychydig fisoedd yn ddiweddarach - dyma'r cyfnod o ansicrwydd ac ansefydlogrwydd yn dilyn 8 Medi - llwyddodd i ddianc o wasanaeth milwrol a dychwelodd i Novara i aros i'r rhyfel ddod i ben i ymuno â'i fam. Agorodd siop grydd bach. Bob dydd roeddwn i'n mynd i'w weld. Yn swil ond yn graff am fy oedran, roedd gen i'r greddf bod dad yn mynd i gysgu gyda gwraig briod ond gyda gur milwrol. Un diwrnod es i mewn i'r swyddfa docynnau ar y stryd i fyny'r allt yn Piazza Bertolami. Roedd y person o'r siop nesaf yn sgwrsio gyda dad. Pounced gyda fy mynegai a bysedd canol pwyntio i gouge allan llygaid fy nhad a oedd yn twyllo ar fy mam. Llwyddodd y cymydog i'm dal yn ôl, tra dywedodd fy nhad â gwên "Codiwch eich busnes eich hun". Yn '44 ganwyd bachgen gwallt tywyll, gwallt cyrliog fel ef...

Yn Badiavecchia aeth ei dad-cu ar ochr ei dad yn sâl gyda chanser y stumog. Cefais ganiatâd gan fy modryb i fynd i'w weld. Deuthum i lawr yn aml o Castrangia a cherdded y darn ar hyd yr afon. Rwy'n ei gofio yn y gwely, yn heddychlon. Roedd mam-gu yn dal yn brysur gyda'r siop ac ni allai roi fawr o amser iddi. Rhoddodd gangen olewydd yn ei law i fynd ar ôl y pryfed, ond gwaethygodd ac nid oedd ganddo'r cryfder mwyach ac fe'u hymlidiais i ffwrdd oddi wrtho. Ar 2 Tachwedd, 1944 yn 66 oed

hedfanodd i'r Nefoedd. Roedd Dad yn dal yn Sisili. Mynychodd ei ewythrod hefyd yr angladd.

Bob hyn a hyn derbyniais rai llythyrau oddi wrth fy mam. Yn '45 dychwelodd dad i Domodossola ac yn '46 cafodd fy mrawd Giuseppe ei eni.

Pennod pedwar - Olew, gwe pry cop a'r llygad drwg

Roedd rhyfel yn gynddeiriog ledled y byd, roedd cyfathrebu'n anodd, ac ni chlywsom gan Mam mwyach. Yn ffodus, roedd fy nhad wedi cael ei alw yn ôl i Sisili yn y Bersaglieri Corps a phan gafodd ychydig ddyddiau o ryddid daeth i ymweld â mi. Oherwydd y rhyfel roedd llawer o bobl yng nghefn gwlad. Arhosodd y bobl oedd wedi'u dadleoli am bymtheg diwrnod fel arfer, ond yna roedd y dref mewn perygl o fomio ac roedd yn well ganddyn nhw aros yng nghefn gwlad trwy gydol y flwyddyn.

Bob hyn a hyn roeddwn yn cymryd lloches gyda'r bobl hynny. Roedd yna deulu gyda phedwar o blant a oedd bob amser mewn hwyliau da er eu bod yn brin o fwyd. Gwelais drachwant fy ewythrod, a oedd â chymaint o ffigys sychion ac nid oedd yn eu rhoi i neb: cymerais lond llaw neis a dod â nhw atynt yn gyfrinachol. Arbedais rai o'r ffa a roddasant i mi i frecwast iddynt. Hyd yn oed bara caled: sleisen a roddodd fy modryb yn fy mhoced cyn mynd i'r ysgol a rannais gyda'r plant hynny ac yn gyfnewid, rhoddasant ychydig o bapur i mi ysgrifennu arno, gwnaethant i mi chwarae ar y siglen ac adeiladodd un ohonynt deganau, cadeiriau a gwelyau ar gyfer doliau a roddodd i mi a'i

chwaer fach, tra bod ei chwaer hwn yn gwneud doliau rhacs i ni.

Digwyddai weithiau i mi fyned i lawr at yr afon, lle yr aeth gwragedd yr ardal gyfagos i olchi eu dillad â lludw, a sefais yno yn syllu mewn rhyfeddod ar y tân a oleuwyd i dwymo y dwfr mewn cynhwysydd wedi ei ddal i fyny â dwy garreg fawr.. Ni welais fy modryb erioed yn gwneud y gweithrediadau hyn. Nid oedd bron byth yn golchi nac yn mynd i'r afon pan nad oedd neb yno rhag amlygu ei ddillad seimllyd a budr iawn.

Dro arall sylwais ar y gwragedd oedd yn taenu'r lliain wedi'i wehyddu gartref ar y cerrig am ddau neu dri diwrnod. Fe wnaethon nhw ei wlychu a'i sychu dan yr haul tanbaid nes iddi droi'n wyn. Roedd fy modryb bob amser yn fy ngalw adref ond roeddwn yn smalio peidio â chlywed. Yn ystod y rhyfel, roedd ei merch-yng-nghyfraith hefyd wedi dychwelyd o Turin gyda merch fach. Allan o barch at Salvatore, ei llysfab, cafodd ei thrin fel brenhines. Yn ystod y cyfnod hwnnw arhoson nhw yn y pentref ac ar gyfer yr achlysur cymerodd y fodryb y sebon persawrus, lliainiau lliain, sychwr llestri, lliain bwrdd a napcynnau i wneud argraff dda. Yn lle hynny cefais fy nhrin fel gwas, a anfonwyd i redeg negeseuon a nôl dur o'r ffynnon, oherwydd yr oedd anfon gwestai yn warth.

Daeth y Nadolig ac, yn ôl arferiad gogleddol, yn y bore rhoddwyd anrheg hardd i'r briodferch gan y Baban Iesu i'w merch: set hardd o botiau a soseri ar gyfer dol. Roeddwn yn hapus drosti, ond ar yr un pryd roeddwn yn llawn dicter gan nad oedd y pethau hynny erioed wedi digwydd i mi. Roeddwn i'n mynd yn wannach ac yn wannach. Yr oedd grawnwin ond gwae eu bwyta: yr oedd yn rhaid eu pwyso am y gwin. Dim ond yr un gafodd ei ddwyn oddi wrth y cymdogion y gallech chi ei fwyta. Casglwyd cnau cyll ond i'w gwerthu. Bwyteis rai yn gyfrinachol fel y gwiwerod yn y coed. Prynodd fy ewythrod laeth yn unig adeg

y Nadolig a'r Pasg i wneud bisgedi a sgimiais ef gyda llwy de wrth iddo ferwi. Anaml y byddai fy modryb yn paratoi wyau wedi'u ffrio i mi. Roeddwn i'n aml yn gobeithio y byddai hi'n ei ffrio i mi: - Gadewch i ni ei roi i ffwrdd felly pan fydd gennym ni rai a'r dodwy wyau yn mynd heibio (dyn ifanc o Messina oedd yn mynd o gwmpas cefn gwlad yn casglu wyau a'u pasio i ffwrdd fel ffres) ni yn gallu eu gwerthu a chael yr arian -. Bu'n casglu wyau am ddau fis ac yna'n eu gwerthu.

Mae'n debyg bod gan bobl Messina a brynodd yr wyau gyw yn eu dwylo. Roedd yn rhaid sipian y ffigys, dim ond ychydig y gellid eu bwyta, a'r gweddill yn cael eu gadael i sychu yn yr haul i'w gwerthu neu eu cadw ar gyfer y gaeaf. Yn mis Hydref, gwnaed castanau hardd yn yr hwyr. Pe bai unrhyw rai wedi'u plicio dros ben, byddai fy ewythr yn eu gadael ar y bwrdd yn yr ystafell fach (nid ar y plât ond ar y mat wedi'i iro gan yr olew a oedd yn diferu o'r lamp) ac yn y bore, pan gododd yn pedwar i fynd i'r gwaith, byddai'n deffro fi i fyny ac yn rhoi'r castanwydd i mi ac yn dweud wrthyf: "Mae gennych frecwast". Fe wnes i ufuddhau a'u bwyta allan o newyn, ond roedden nhw'n blasu fel olew ac yn anochel yn rhoi poen stumog i mi. Mae'r ewythr bragged o gwmpas: - Rwyf wrth fy modd fy nith, rwyf hyd yn oed yn paratoi castanwydd ar ei chyfer pan mae'n dal yn hwyr yn y nos -. Mewn gwirionedd roedd gan fy ewythr gasineb yn ei lygaid. Weithiau byddent yn felyn, coch tanllyd pan fyddai'n gwylltio: er eu bod yn fach, y llygaid hynny ymosododd ei wyneb. Roeddent yn fach ac yn ddwfn fel tyllau cul gyda chasineb yn arllwys ohonynt. Yn y cyfamser, bu dysentri a mwydod yn fuddugol. Bob hyn a hyn roedd fy modryb yn rhoi llwy de o olew i mi. Mae hyn yn cadw'r mwydod draw, mae hi'n mwman i argyhoeddi ei hun ... yna dechreuodd gyda'r "prichentu": - Mazzai un vermu gruossu quennu à pagana, à u mazzu chi sugnu all Christian. Neu ar

ddydd Llun y clywch, neu ar ddydd Mawrth y clywch, neu ar ddydd Mercher y clywch, neu ar ddydd Iau y clywch, neu ar Vinardi y clywch, neu ar ddydd Sadwrn y clywch, matteia du jurnu of Easter u Viermu sturdudu a tierra casca.-

(Lladdais llyngyr tew pan oeddwn yn bagan ac yn awr yr wyf yn ei ladd fel Cristion. Ar ddydd Llun Sanctaidd, ar ddydd Mawrth Sanctaidd, ar ddydd Mercher Sanctaidd, ar ddydd Iau Sanctaidd, ar ddydd Gwener y Groglith, ar ddydd Sadwrn Sanctaidd, ar fore dydd y Pasg mae'r mwydyn syfrdanu yn disgyn i'r llawr).

Dydw i ddim yn gwybod sut wnes i oroesi.

Yma rydyn ni'n agor cromfachau.

Aeth nifer o flynyddoedd heibio ac roedd gen i boen stumog. Es i wneud pelydrau-x gyda pheiriannau maint ystafell. Fe wnaethon nhw roi pap gwyn i mi i weld a oedd unrhyw wlsrau. Yn anffodus, ni ellid gweld dim. Dywedodd y radiolegydd mai gastritis ydoedd a rhoddodd rai lliniarol i mi i leddfu'r boen. Cyrhaeddais y pwynt lle na allwn stumogi llwyaid o ddur. Roeddwn i tua hanner cant oed. Cynigiodd Paolo, ffrind i Armando o Piacenza, fynd â mi at arbenigwr. Daeth hefyd at Dr. Mazzeo. Ni allai'r offeryn gastrosgopi fynd i mewn y tu hwnt i'r gwddf. "Wn i ddim sut i achub y ddynes hon," meddai'r meddyg, "mae'r pylorus ar gau." Gadawodd yr holl bobl a gafodd y gastrosgopi yr ystafell ar eu traed eu hunain. Fi ar stretsier gyda IV. Rhagnododd y meddyg iachâd cryf i mi am ddau fis. Pan ddychwelais nid oedd yr offeryn yn mynd heibio. Triniaeth arall hyd yn oed yn gryfach am dri mis.

Bum mis ar ôl yr ymweliad cyntaf dechreuodd yr offeryn dorri trwy'r pylorus. "Gwyrth!" meddai Dr Mazzeo. Unwaith y tynnwyd y tiwb gofynnodd lawer o gwestiynau i mi i ddeall a oedd yn

gynhenid neu wedi'i achosi. Dechreuais grio: "Efallai mai dyna'r olew roedd Zizi yn ei roi i mi bob hyn a hyn ar gyfer y mwydod." Rhoddodd y meddyg ei ddwylo yn ei wallt: "Olew? Ac rydych chi'n dal yn fyw!". Gan barhau â'r driniaeth, ailadroddais y gastrosgopi o bryd i'w gilydd.

Diolch i Doctor Mazzeo a achubodd fy mywyd, nawr flynyddoedd yn ddiweddarach gallaf fwynhau bwyd gyda dim ond rhywfaint o feddyginiaeth cyfyngu.

Pan alwodd rhywun hi o'r balconi, cadwodd ei modryb ei phen i droelli. Fe wnaethon nhw ei chynghori wedyn i gymryd gwydraid bach o ferroquine ar stumog wag. Argyhoeddodd ei gur i'w brynu ac yn y bore rhoddodd wydraid i mi hefyd.

Heblaw hyny, yr oedd ofergoeledd hefyd yn teyrnasu yn y ty hwnw. Yr oedd ei ewythr bob amser yn cael cur pen o'r gwin a yfai, ond yn ol yr achos yr oedd llygad drwg rhywun. Roedd yn rhaid i'r wraig ei gadw i ffwrdd: cymerodd blât gyda rhywfaint o ddur, arllwysodd ychydig o halen a diferyn o olew i mewn ac yna dechreuodd gyda'r prichentu ar gyfer y cur pen: - Oglu biridittu, oglu santissimu, dewch i'r tw hwn ac ewch ar ôl hyn morocchiu, oglu biriditto, dos allan a mynd ar ôl y mammucca hwn... (olew bendigedig, olew sancteiddiolaf, ewch i mewn i'r tw hwn ac erlid ymaith y llygad drwg hwn, olew bendigedig, cryfhewch ac ewch ar ôl y diafol hwn...).

Ehangodd y slic hwn o olew bendigedig, yn ôl eu cred, y llygad drwg. Yn fuan ar ôl hynny taenellodd dur ym mhedair congl yr ystafell ac aeth ei ben tost i ffwrdd.

I wella clwyfau, cyfunwyd gwe pry cop ag olew, a darn bach o gig i wneud cawl. Roedd y cymysgedd arswydus hwnnw, medden nhw, yn anffaeledig! Yn y bore fe wnaethon nhw roi gwydraid o ddur i mi gyda magnesia. Ar ôl ychydig, i gyd yn crynu, roedd yn

rhaid i mi fynd allan i'r oerfel i ryddhau fy hun. Wedi i mi wella, anfonasant fi at wraig a oedd yn gwneud triciau hud: hi a'm mesurodd o'r pen i'r traed â llinyn a'm breichiau llorweddol â'r un peth. Os oedd darn ar goll roedd yn osgoi marwolaeth am y flwyddyn honno.

Hyd yn oed os yn eu ffordd eu hunain roedd gan yr ewythrod ffydd yn Nuw, yn y Saint, yn y Madonna. Bob blwyddyn ar Fedi 8fed roedden nhw'n cerdded i Tindari, i'r cysegr a gysegrwyd i'r Madonna Du tua deugain cilomedr i ffwrdd o'r dref. Eisoes o bum mlwydd oed roedd yn rhaid i mi wneud y penyd hwnnw.

Ar achlysur y pererindodau i Noddfa Tindari, y diwrnod cyn i'r fodryb wneud y cappini (slippers) allan o garpiau. Aeth ewythr i hela'n brydlon a dod ag un neu ddau o gwingod gwyllt adref i'w coginio. I wneud argraff dda, roedd y fodryb hefyd yn paratoi wyllys wedi'u stwffio. Edrychodd yn y drych a glanhau ei wyneb â lliain. Ar y pryd roedd y gân "Ble mae zazà, fy harddwch" mewn bri ac fe ddechreuais i'r arfer o'i galw'n "zizi".

Gadawsom am Tindari tua unarddeg yr hwyr i gyrraedd y wawr. Wedi blino ac wedi blino'n lân oherwydd fy breuder, gofynnais lawer gwaith am rywfaint o ddr ffres, ond ni wnaethant ei brynu o'r stondinau fel yr holl bobl flinedig eraill: fe wnaethant giwio wrth yr unig ffynnon a leolir ger yr eglwys lle'r oedd dur poeth yn llifo. nid oedd yn helpu i dawelu'r gwres. Yn ôl traddodiad, fe brynon nhw ffacbys, ffa llydan a ffa cannellini, yna aethant i'r offeren, gweddio'r Madinuzza ac ar y ffordd allan cwrddon nhw â'u cyd-bentrefwyr a pherthnasau fy nhad. Am hanner dydd aethom i fwyta o dan y coed olewydd o gwmpas. Mae'n drueni fy mod wedi blino cymaint, y diwrnod hwnnw a dweud y gwir roedd yna fwyd blasus bob amser i wneud argraff dda o flaen ffrindiau. Roedd cinio'n cynnwys cwningen wyllt wedi'i choginio yn y popty, yr oedd yr ewythr yn ddieithriad yn mynd i'w hela cwpl o

nosweithiau cyn hynny, wy wedi'i stwffio a phupurau, grawnwin a bisgedi cartref. I ddychwelyd adref byddai'r ffrindiau'n cymryd modd o deithio: y car neu gertiau ceffyl. Gwyliais, eisoes wedi ymddiswyddo i ddychwelyd ar droed. Dim ond os oedd ewythr y gallwn i fforddio marchogaeth ceffyl, fel arall roedd yn boenus.

Pennod pump - Y tylluanod

Yn dal i fod ar bwnc crefydd, gan fod fy ewythr yn aelod o frawdoliaeth, roedd yn rhaid iddynt gyfaddef a chyfathrebu ar Sul y Blodau yn eglwys San Giorgio. Cynhaliwyd y seremoni am bump y bore, cyfaddefodd yr offeiriad yr holl ddynion yn y capel yn gyntaf, yna aeth tuag at y gyffes i'r merched.

Pan ddaeth tro ei modryb, a oedd yn gwisgo siôl fawr ddu, daeth â'r dilledyn yn agos at y grât i orchuddio ei hun cymaint â phosibl: roedd fel petai'n rhaid iddi gymryd anadliadau camri. Cyffesodd ac yna: - Nawr mae'n eich tro - dywedodd wrthyf. Er fy mod eisiau gwneud cyffes yn ystod y flwyddyn ni allwn. Mae fy modryb scolded fi: "Ni ddylech wneud hwyl am yr Arglwydd, unwaith y flwyddyn yn ddigon, fel arall nid ydych yn deilwng o gymryd y gwesteiwr oherwydd gallwch chi bechu hyd yn oed gyda'ch llygaid."

Oddeutu naw o'r gloch Offeren Sanctaidd, cymun ac adref yn syth. Yn ôl yr arfer, am resymau dibwys, dechreuodd ei hewythr regi ac roedd ganddi beswch nerfus. Digwyddodd golygfeydd annisgrifiadwy: pe bai angen i rywun wneud y diwrnod hwnnw am ryw reswm, ni allent boeri, fel arall byddent yn taflu'r Arglwydd allan o'u genau. Pe bai'n digwydd trwy anffawd, byddai'n cymryd caead y jwg, yn poeri i mewn iddo ac yn yfed yr hylif eto gyda dur

a siwgr. Yn ystod yr Wythnos Sanctaidd, arhosodd pobl yn y pentref hyd yn oed yn y nos i fynychu'r pregethau hwyrol a gynhaliwyd gan y mynach. Ddydd lau paratowyd y colombe, toes bisgedi mewn gwahanol siapiau gydag wyau wedi'u berwi'n galed wedi'u berwi â dur ac anella, cynhwysyn lliwio gwenwynig. Ar Ddydd Gwener y Groglith yn y bore o ymprydio ymwelwyd â'r holl eglwysi wedi'u haddurno ag ysgewyll gwenith, yna llyncwyd tair deilen o wyres (perlysieuyn meddyginiaethol ag arogl dwys) a oedd yn gwarantu lles am y flwyddyn gyfan.

Nid oedd yn rhaid i chi weithio yn ystod y dydd i osgoi brifo'r Iesu Croeshoeliedig, pe baech yn gwnïo byddai'r nodwydd yn pigo, pe baech yn gweld bod perygl o frifo'ch corff, ac ati. Am y diwrnod hwnnw, beth bynnag wnes i, doeddwn i ddim hyd yn oed yn cael fy nharo, fel arall byddai Iesu'n crio. Am un-ar-ddeg o'r gloch dydd Sadwrn cafwyd Offeren Heddwch ac Atgyfodiad. Daeth y plant i gyd â cholomennod i dderbyn bendith yr offeiriad ac yna i'w bwyta. Nid wyf erioed wedi gallu cymryd y boddhad hwnnw i ffwrdd oherwydd bu'n rhaid i mi achub fy ngholomen gyda dau wy ar gyfer y trip ysgol a drefnwyd ar y dydd Mawrth ar ôl y Pasg. Roedd yn rhaid i mi gynnig wy i'r athrawes. Ar ddiwrnod y Pasg prynon nhw ychydig oen o basta brenhinol i mi, yr un lleiaf er mwyn peidio â gwario gormod. Roedd yr ewythr mor stingy nes iddo ddisgleirio ei esgidiau gyda'r huddygl o'r badell a ffurfiodd ar y tân. Pe bai fy modryb yn gwybod ei fod yn gorffen swydd a'u bod yn talu amdani, dywedodd wrthyf: "Gofynnwch i'ch ewythr a oedd yn dod â'r arian."

Bu bron iddi hi a minnau ei hudo fel dau gaethwas bach nes iddo gael ei symud a rhoi deg lire iddi a phump i mi. Ni allwn wario fy arian oherwydd ei fod wedi'i dynghedu i'r banc mochyn. Unwaith y dywedais wrth fy modryb fy mod eisiau chwarae'r loteri. Cytunodd oherwydd ei bod yn gobeithio ennill. Celwydd

oedd fy un i. Mewn gwirionedd roeddwn i hefyd yn teimlo nam ar wisgo o'i gymharu â fy nghyd-ddisgyblion: roedd ganddyn nhw sgertiau, ond doedd fy modryb ddim yn eu hoffi ac fe'm gorfodwyd i wisgo ffrogiau llawn. Roedden nhw i gyd yn gwisgo sanau pen-glin cotwm gwyn, brown neu las, roedd rhaid i mi wneud do do gyda'r sanau wnaeth hi mewn oren, lliw oedd yn costio llai na'r lleill. Roeddwn i'n eu gwisgo uwchben y pen-glin wedi'i gynnal gan fand elastig, ond y broblem fwyaf oedd eu bod, heb droed, yn cyrraedd hyd at y ffêr. Drosto fe wisgais i bâr o sanau byr gyda chyffs. Roeddwn i ddigon ymylol yn barod ac roedd yn rhaid i mi sefyll allan am fy nillad hefyd. Gyda'r pum lire roeddwn wedi bwriadu prynu pâr mwy gweddus o sanau y byddwn yn eu gwisgo yn y bore cyn mynd i'r dosbarth. Roedd y siop ar gau y diwrnod hwnnw. Ni allwn fynd adref gyda'r arian oherwydd byddai fy modryb wedi dod o hyd iddo. Meddyliais am eu cuddio o dan garreg ar hyd y trac mul. Roedd hi'n bwrw glaw yn y nos ac, o gael eu gwneud o bapur, fe wnaethon nhw chwalu'n llwyr, fel y sylweddolais y bore wedyn pan es i'w hadalw.

Aeth pymtheg diwrnod heibio a gofynnodd fy modryb i mi a oeddwn wedi ennill y loteri. Hyd yn oed wedyn doeddwn i ddim yn onest a dweud ydw. Ni chyrhaeddodd yr arian hwnnw erioed. Ar Ddydd Gwener y Groglith, yn ystod yr orymdaith i anrhydeddu Our Lady of Sorrows, wrth gyfarfod â'r athrawes gofynnodd iddi am esboniadau. Roeddwn i'n marw o gywilydd. Yn naturiol doedd hi ddim yn ymwybodol o bopeth, felly ges i ddau slap gan fy modryb dan ei syllu llym. Roeddwn bob amser yn mynd i'r ysgol yn fodlon, ond gyda chanlyniadau gwael. Nid oedd neb yn fy neall ac roeddwn bob amser yn cael fy nyrchafu diolch i argymhellion, felly roedd fy mam yn dawel eu meddwl eu bod bob amser yn gwneud i mi astudio. Roeddwn i'n iawn gyda'r gath yn

unig, tan un diwrnod daeth yr ewythr meddw yn ôl o'r dref gyda rhywfaint o dripe a chymerodd yr anifail ddarn i'w fwydo ei hun. Gan gymryd mwsged a adawyd gan y milwyr, lladdodd ef yn y wlad agored. Roedd yn siom fawr i mi.

Ar amser dyrnu es i bigo'r grawn o wenith a haidd oedd ar ôl ar fuarth y cymdogion, eu rhoi mewn bag a mynd â nhw i felin Mrs Tindara ar yr afon. Yna es i â'r blawd i Novara at gyfnither fy mam a oedd, a hithau'n wraig weddw gyda dau o blant bach, yn mynd i gasglu pren yn y coed yn y bore ac yn cynnau'r popty i baratoi bara i'r rhai oedd yn dod â'r blawd iddi, gan ennill ychydig o arian a ychydig o fara i'r plant.

Ym mis Medi, pan oedd y ffigys yn aeddfed, fe wnes i ddringo'r planhigion a dewis y ffrwythau blasus, gan eu gosod mewn basgedi cansen wedi'u hongian gyda bachyn o'r canghennau. Cafodd y ffigys eu torri a'u gadael i sychu yn yr haul ar ganopi. Ar ôl ychydig ddyddiau daethant yn sych. Wedi'u plannu mewn basgedi mawr cawsant eu bwyta yn y gaeaf. Yn yr amseroedd prydferth hynny, daeth Mrs. Maria, cymydog o gefn gwlad, i baratoi'r ffigys sych. Roeddwn i'n mynd i ymweld â hi yn aml. Roedd hi'n fam i lawer o blant. Roedd un ohonyn nhw, Carmelo, yn epileptig. Bob hyn a hyn nid oedd i'w ganfod mwyach. Aeth y fam bryderus i chwilio amdano ac fe fues i gyda hi bron â chael hwyl.

Pan oeddwn yn y pumed gradd gofynnodd yr athrawes i ni hysbysu ein rhieni y byddai'n mynd â ni i'r sinema i weld y ffilm "The Little Alpine". Yr ewythrod: "Dych chi ddim yn mynd i weld y sbwriel yna." Roedd nai'r offeiriad gyferbyn wedi clywed: "Mae'n rhaid i chi ei hanfon hi, ni welais i chwaith." Yna cawsant eu symud ac roeddwn i'n gallu mynd.

Roedd pecyn wedi cyrraedd gan fam gyda losin. Roeddwn i wedi dod â rhai i'r ysgol. Roedd yn gyfnod o newyn ac roedd hyd

yn oed losin yn brin. Dysgodd chwaer fy athrawes bedwaredd radd tra roeddwn yn y pumed gradd. Gofynnodd am losin i ferch fach dlotach na fi oedd yn sâl a gadewais nhw i gyd iddi.

Yn 1945 dychwelodd fy nhad i Domodossola. Gwelais ef eto ym mis Ebrill 1946 a gydag ef roedd fy mam a oedd yn disgwyl babi.

Treuliais tua deg diwrnod hapus gyda fy rhieni. Roeddwn yn aml yn mynd i ymweld â fy neiniau a theidiau ac ewythrod, felly roeddwn i'n bwyta cymaint ag yr oeddwn eisiau ac yn yfed llawer o sodas gan fy nain a oedd yn eu gwerthu. Yn y diwedd roedd fy mam eisiau mynd â fi gyda hi i ogledd yr Eidal, ond fe wnaeth fy modryb, bob amser yn ffug a hunanol, ei darbwylllo i fy ngadael gyda hi. Roeddwn yn y pumed gradd, bob amser yn cael trafferth o ystyried fy breuder. Yn ystod dyddiau'r arholiad cyrhaeddodd y newyddion am enedigaeth ei frawd bach. Hollol hapus, ond yn drist ar yr un pryd, yr wyf yn crio gyda llawenydd a phoen. Efallai mai am y rheswm hwn y gwnaeth yr athrawes fy nyrchafu er nad oeddwn wedi agor fy ngheg yn ystod yr arholiadau. Y flwyddyn honno fe sefydlon nhw adran ysgol uwchradd yn y pentref ac roedd bron pob un o'm cyd-ddisgyblion wedi paratoi ar gyfer yr arholiadau mynediad i'w sefyll. I mi nid oedd unrhyw siawns: roedd fy ewythrod yn argyhoeddedig mai dim ond tylluanod oedd yn mynychu'r math hwnnw o ysgol. Yn wir, ar ôl iddynt orffen yr ysgol uwchradd roedd yn rhaid iddynt fynd i Messina ar gyfer eu graddau meistr. Roedd yn rhaid i fy rhieni feddwl am anfon yr arian am y llyfrau, ni fyddent wedi gwneud unrhyw dreuliau. Roeddwn i'n dal i grio oherwydd roeddwn i eisiau parhau â'm hastudiaethau. Yna fe wnaethon nhw gynnig y cyfle i mi gofrestru ar y cwrs proffesiynol dwy flynedd, rhyw fath o ysgol ganol wael iawn sy'n para dwy flynedd. Aeth y bobl dlotaf yno, beth bynnag derbyniais. Wrth gerdded yn ôl ac ymlaen, bore a phrynhawn mynychais y cwrs. Roedd yr ysgol yn gymysg: cododd y dynion

mwyaf swnllyd eu dwylo yn erbyn y cyfarwyddwr oedd yn dysgu mathemateg, buont hefyd yn baglu'r athrawon Eidaleg a Ffrangeg. Dysgwyd gwaith tw i'r merched a gwybodaeth amaethyddol i'r dynion. Mewn gwirionedd, ni ddysgon ni ddim byd o gwbl. Roedd fy elw yn dda bod yn swil a syched mawr am ddysgu.

Cyn diwedd y flwyddyn ysgol roedd yr athrawon wedi ein paratoi ar gyfer theatr elusennol. Roedd yn rhaid i mi wneud ymddangosiad wedi gwisgo fel draenogod y stryd. Yno roedd cap ei ewythr, roedd y siorts ar goll. Pan ddywedais wrth fy modryb, ebychodd: "Rwyt ti'n ffwl i roi rhwymau i fyny." Wnes i ddim colli calon: es at wraig y barbwr, Liezza, i ofyn am fenthyg trowsus ei mab. Felly ar noson y perfformiad fe wnes i wisgo fel draenog y stryd, yng nghanol llawer o gymeradwyaeth ac anobaith fy ewythrod, a oedd yn bresennol yn y gynulleidfa ar gyfer yr achlysur.

Yn anffodus, aeth hyd yn oed y ddwy flynedd hynny heibio ac fe wnes i orffen yr ysgol am byth gan feddwl fy mod wedi aros mor anwybodus a mwy nag o'r blaen.

Pennod chwech - Maddeuwch i mi os gwelwch yn dda (Golau'r sêr)

Deuddeg oed oeddwn pan ddaeth fy mam i ymweld â mi ym mis Awst gyda fy nhad a brawd bach a welais am y tro cyntaf. Roedd gweld ei wyneb bach yn fy ngwneud i'n hapus ac rwy'n cofio'r diwrnod hwnnw fel un o'r goreuon yn fy mywyd. Roedd fy rhieni'n benderfynol o fynd â fi gyda nhw i fynd yn ôl i'r ysgol, ond roedd fy modryb yn eu hannog i beidio â'r syniad am y tro ar bymtheg: byddai'n fy anfon i fod yn wniadwraig gyda'r gobraith o ddysgu'r grefft yn dda. Ac felly y digwyddodd, yn erbyn fy ewyllys. Gadawodd fy rhieni ac arhosais yn Sisili fel idiot. O hynny ymlaen doedd gen i ddim heddwch ac roeddwn i bob amser yn crio yn y dirgel. Dywedodd fy ewythrod na fyddai fy rhieni yn sicr wedi fy ngharu i fel nhw, eu bod wedi fy magu fel merch (byddai merch yn sicr wedi mynd trwy'r un boen â mi). Un diwrnod aeth fy modryb at y gwniadwraig orau yn y dref, lle roedd fy mam hefyd wedi dysgu'r grefft, i ofyn iddi a fyddai hi'n fy llogi. Atebodd y gwniadwraig fod ganddi wyth o ferched yn barod ac na allai gynyddu'r nifer. Y diwrnod wedyn daeth ei modryb â rhai wyau iddi i'w darbwylo a dywedodd: - Dewch yn ôl ymhen mis, efallai bod un o'r prentisiaid yn gadael am Turin ac mae lle yn parhau i

fod yn rhad ac am ddim i'ch nith -. Yn brydlon, ar ôl mis anfonodd fy modryb fi i'r labordy. Croesawodd y ddynes ifanc, nad oedd yn fwy nag un metr a hanner o daldra, fi: "lawn, fe af â chi oherwydd rwy'n teimlo trueni drosoch, rwy'n dychmygu y byddai'n well gennych ddod ataf yn hytrach nag aros yng nghefn gwlad. gyda'ch modryb." Nid oedd yn hollol anghywir wrth feddwl felly. Y diwrnod wedyn am wyth dangosais i fyny. "Dechreuwch ysgubo'r labordy," meddai wrthyf, "yna byddwch yn golchi'r llawr." Roedd y stori yn dechrau drewi i mi. Es ati i lanhau orau y gallwn. Roeddwn i'n fach o ran maint, yn ddeuddeg oed, ond edrychais yn wyth.

Doeddwn i ddim yn gwybod sut i olchi'r llawr: yng nghefn gwlad roedd wedi'i wneud o gerrig ac yn y pentref, lle'r oedd teils, nid oedd fy modryb byth yn ei olchi er mwyn peidio â'u gwisgo allan. Ceisiais wneud fy ngorau, ond roedd y gwniadwraig yn fy ngalw i'n ass oherwydd doeddwn i ddim wedi golchi'n dda. Am naw o'r gloch cyrhaeddodd y gweithwyr a dechreuasant ymddiddori yn yr achos newydd (merch fach). Roedden nhw i gyd yn edrych arna i gydag awyr o drueni. Clywais eu hareithiau a chefais fy syfrdanu heb wybod am bethau hanfodol bywyd. Bob hyn a hyn roedden nhw'n rhoi rhai swyddi gwniadwraig i mi, pethau doeddwn i ddim yn hoffi eu gwneud, bob amser yn chwerw am beidio â gallu astudio. Roedd ochr gadarnhaol i'r diwrnod: am hanner dydd, heb orfod dychwelyd i gefn gwlad, fe wnes i fwyta'n dawel gartref, taenu napcyn ar y bwrdd, gosod allan y gwydr, y botel ddur a phlât. Yn fyr, i fwyta darn o fara caled a chaws mwynheais osod y bwrdd fel pob person cyffredin. Ar ôl cinio es i at gymydog a oedd yn naw mlynedd yn hwn na mi ac a oedd yn wniadwraig. Fe helpodd hi agor fy llygaid i fy naïfrwydd. Roedd ei mam, chwaer â choesau eliffant ac annilys arall yn byw gyda hi.

Weithiau roedden nhw'n fy ngwahodd i gael powlen o gawl.

Gofynnodd y gwniadwraig i mi ei helpu i wneud brodwaith croesbwyth ar ddillad plant. Unwaith ces i argyfwng o dristwch a gadael y swydd wedi hanner ei chwblhau. Dro arall, er gwaethaf hyn, cymerais y lludw o'r brazier a'i hau ar hyd y grisiau. Dywedon nhw: "Pwy sydd yna? A fyddaf yn dal afiechyd?". Yn y diwedd fe wnaethon nhw fy neall a maddau i mi.

Weithiau es i fyny i leianod y cartref plant amddifad Antoniano i chwarae gyda'r plant amddifad. Cenfigenais ychydig wrthynt am iddynt fyw eu dyddiau mewn trefn. Roedden nhw'n bwyta gyda'r bwrdd bob amser wedi'i osod yn dda, yna roedden nhw'n chwarae ac yn olaf ar adegau penodol fe wnaethon nhw gysegru eu hunain i ddefosiwn Duw trwy weddio. Roeddwn i'n meddwl: - Lwcus nhw, nad oes ganddyn nhw eu rhieni bellach ac eto maen nhw'n byw'n dda gyda'r lleianod, tra bod gen i rieni ond fe'm gorfodir i fyw gyda'r ewythrod ofnadwy hyn -. Heb yn wybod iddynt, er mwyn osgoi ymholiad diflas dilynol, bob hyn a hyn es i ymweld â modryb tadol oedd yn byw yn y pentref. Gofynnais iddi am arian i anfon llythyr at fy rhieni yn erfyn arnynt i fynd â mi gyda nhw.

Ym mis Tachwedd bob blwyddyn roedden nhw'n mynd â fi i ffair Sant'Ugo a gynhaliwyd yn Piano Vigna. Yn y lleoliad hwn sefydlodd neiniau a theidiau'r tad sied lle buont yn paratoi cig wedi'i grilio a selsig i'w gwerthu ynghyd â gwydraid da o win. I mi roedd yn gyfle i fod gyda fy mherthnasau tadol, blasu cig da ac yfed soda lliw, edrych ar y stondinau yn gwerthu braziers, llusernau, potiau llestri pridd, chwarts a bumbaelli.

Y diwrnod wedyn aethon ni eto i Badia Vecchia am wledd Sant'Ugo, offeren, gorymdaith fach ac yna eto i siop fy nain a nain oedd yn cynnig selsig, bara a soda i mi, hwn yn arllwys o botel fach wedi ei chau gyda phêl yn y mewnol.

Unwaith cyn y Nadolig aethon ni i Messina am 3 diwrnod.

Cysgasom gyda pherthynas. Doeddwn i ddim yn ei hoffi braidd: dywedodd wrth ei hewythrod ei bod yn dwyn wyau oddi wrth ffermwr yn y farchnad, gan dynnu ei sylw. Roeddwn i wedi dysgu mewn catecism na ddylech chi ddwyn. Gyda'r hwyr aethon ni gyda fy merch at ur bonheddig oedd yn gwneud delwau. I fod yn hael, rhoddodd fy ewythrod arian i mi eu prynu. Ar fwrdd wedi'i iro o Castrangia roeddwn yn gallu adeiladu golygfa geni. Gyda changhennau asbaragws a rhai naddion cotwm fe wnes i ffurfio cwt. Gyda'r nos mwynheais yr awyrgylch o ddwy gannwyll wedi'u creu gyda chregyn cnau Ffrengig wedi'u socian mewn olew a darn o linyrn wrth ymyl Babi Iesu. Roedd Ewythr Michele hefyd yn gwerthfawrogi'r syniad ac roedd eisiau fy ngwobr: "Ntoia, pliciwch ddwy gellyg pigog", ac aeth fy modryb i'w cael o dan eu gwely lle cawsant eu cadw.

Pan stopiais i gysgu yn Novara yn unig, yn ystod y novena Nadolig es i gyda fy nghymydog Antonietta i'r gwasanaeth a gynhaliwyd am 5 yn y bore yn eglwys Annunziata. Yng nghefn yr eglwys darparodd yr aberth y cadeiriau am ffi. Daethon ni â nhw o gartref. Ar ein ffordd yn ôl ymwelon ni â Carolina, gwraig golchi'r peiriannydd, a oedd eisoes yn gweithio'n gynnar yn y bore o dan y grisiau. Yr oedd hi y pryd hyny eisoes wedi myned i dynu dwfr o ffynnon San Francesco gyda chwatau mawr, i lenwi y twb pren. Dywedodd: "Caùsi, arhoswch yma, rydw i'n mynd i weld a oedd gan y dynion unrhyw fisgedi ar ôl neithiwr, felly gallwch chi gael brecwast". Ni ddychwelodd bron byth yn waglaw. Gwahoddais Antonietta i ddod i fyny a chynnau'r brazier. Pan na allai Carolina ddod o hyd i unrhyw beth arall i'w fwyta es i'r gegin i gael darn o fara caled a gwydraid o ddu "bumbaello". Stopion ni tan 8 i wneud doilies, yna ffarwelio ni: Es i ir gweithdy, aeth Antonietta ir ty i helpu ei mam gan mai hi oedd yr unig ferch gyda 8 brawd.

Yn Novara yn unig roeddwn i'n teimlo fel dinesydd. Pan es i ymweld â thaid Turi fe wnes i lanhau ei ffenestri a rhoddodd "srea" (a tip) i mi. Es i i brynu sglein ewinedd. Prynais hefyd doddydd i'w dynnu pan synhwyras y byddwn yn cwrdd â'm ewythrod. Defnyddiais powdr talc fel powdr. Ysywaeth: un diwrnod fe'i gadwais ar fy wyneb ac es i trwy fy nhrallod, fy slaps a'm sarhad. "O ble cawsoch chi'r arian ar gyfer y sbwriel yna?". A dywedais: "Oni allwch chi weld mai blawd ydyw?". Yn y cyfamser, roedd y cymdogion wedi symud i gymdogaeth arall. Un diwrnod fe wnaethon nhw fy ngwahodd i fynd i'r syrcais. "Does gen i ddim arian..." meddwn i. Fe wnaethon nhw eu benthyca i mi. Yn y prynhawn morwyr i'r labordy i fwynhau'r sioe: mwncïod ar y trapîs, plant ar geffylau, eliffantod, clowniau, pethau na welwyd erioed o'r blaen. Yn anffodus roedd yn rhaid i mi gael 8 lire.

Ychydig ddyddiau yn ddiweddarach, tra roeddwn yn mynd i Castrangia, yn San Salvatore cwrddais â mam cyd-ysgol gyda llond bag o lysiau a brynwyd gan y ffermwyr. Gofynnodd i mi a allwn i fynd yn ôl i'r dref (oherwydd meddylfryd yr amser roedd yn gywilydd mynd i'r sgwâr gyda'i fag!). Cytunais, gan feddwl gwneud rhywfaint o arian gyda'r tip. Yn anffodus, ar ôl cyrraedd ei thw gydag anhawster, fe wnaeth hi fy ngwobrwyo â phedwar cnau daear. Wnes i ddim colli calon. Enillais lira trwy werthu doily i wraig o Fantina. Adeiladais Pinocchios cardbord gyda choesau a breichiau wedi'u symud gan linyrn. Prynodd rhai plant nhw am ychydig sent. Syniad arall: sbectol haul i blant tlawd. Roeddwn i'n chwilio am ddeunydd lapio candy lliw tryloyw o flaen y bariau. Gyda phapur siwgr torrais y ffrâm allan a llwyddais i adennill cents eraill. Ar ôl dau fis llwyddais i ddychwelyd yr 8 lire.

Ceisiodd y taid, er gwaethaf ei oedran datblygedig, yr asthma a'r torgest a gafodd ers yn bump oed, dynnu ei sylw ei hun yng nghefn gwlad, gan nad oedd ei ferch bron byth yn mynd i ymweld

ag ef. Roedd yn iawn yn ystod dau fis yr haf pan gyrhaeddodd ei ferch-yng-nghyfraith o Messina: golchodd ei ddillad a throdd y tw wyneb i waered i'w lanhau o bopeth oedd wedi cronni yn ystod y flwyddyn.

Pan fyddem yn cyfarfod byddai'n dweud wrthyf: "Mae eich modryb yn warth, ni allwch wneud i hen ddyn tlawd ddiodef fel yna mewn budreddi." Yn yr hwyr es i adrodd, ond mae'r fodryb beirniadu ei chwaer-yng-nghyfraith: - Mae hi'n ddinesydd, gall feddwl drosti ei hun beth mae hi eisiau -. Ac atebais: "Rydych chi'n iawn, rydw i wedi gweld y glanhau rydych chi'n ei wneud: fe wnaethoch chi hyd yn oed olchi'r wrinal ag asid a daeth yn sgleiniog eto." Ar y pwynt hwn rhoddodd slap i mi oherwydd ni ddylid siarad am y pethau hyn ac roeddwn yn ffiaidd.

Un diwrnod rhoddodd fy nhaid ychydig o arian i mi a phrynais lyfr caneuon yr oedd y merched yn y gweithdy yn sôn amdano. Am beth amser llwyddais i'w guddio, ond un noson doedd gen i ddim amser ac roedd yr ewythr, ar ôl sylwi, wedi dechrau rhegi: - Hyd yn oed y sbwriel hyll hwn, nawr rydych chi'n dod yn fwli -. Ar y geiriau hynny mi a'i taflais yn ei wyneb cyn iddo wneud hynny. Collodd olwg ar fy ngwrthryfel, tynnodd wregys fy nhrwsus i lawr a dechreuodd fy nghuro'n dreisgar. Roeddwn i tua tair ar ddeg oed a dyma'r unig dro y dywedodd wrth ei wraig: - Clywais fod dynes yn gadael am ogledd yr Eidal, mynd gyda'ch nith i'r pentref a'i hanfon gyda hi at ei rhieni -. Ar y foment honno roeddwn i'n teimlo'n hapus, fe wnes i hyd yn oed anghofio poen y curiadau roeddwn i wedi'u cymryd, yna es i ac eistedd ar y glaswellt yn feddylgar. Roedd tywyllwch yn dechrau cwmpo, meddyliais, wrth i gysgodion y nos ymdreiddio i ganghennau'r coed a gwynt ysgafn oer yn dod i fyny o'r afon.

Pwysais yn erbyn coeden cnau Ffrengig a syrthio i gysgu yn edrych ar y cymylau. Breuddwydais lawer, haid o freuddwydion

llywgar. Roedd awel ysgafn yn poeni fy wyneb. Agorais fy llygaid ac yn rhyfedd iawn roeddwn i'n caru'r lle hwnnw roeddwn i wedi'i gasáu erioed a sylweddolais am y tro cyntaf gyda syndod ei fod wedi'i oleuo gan olau'r sêr yn unig. Gadawais fy hun i'r cyflwr hwn o gadawiad, breuddwydais eto. Aeth hapusrwydd fel hylif dirgel i mewn i'm bodolaeth fach yn galw heibio. Nid oeddwn yn blentyn melys. Yr oedd fy nhraed yn grychu, am eu bod wedi cerdded ar gerrig mân y nant, ond yr oedd fy holl gorff, a hyd yn oed fy enaid, bellach wedi arfer ffieiddio popeth a allai ymddangos yn felys a thyner. Ond yr wyf yn cyfaddef bod y cwsg byr hwnnw y noson honno yn fendigedig ac ni chefais erioed mohono eto. Efallai dyna pam yr wyf yn dal i gofio. Yn sydyn llaw gorffwys ar fy ysgwydd, cyrhaeddodd modryb Antonia ac yn ei ffordd ei hun, yn sydyn deffro fi i fyny: "Gadewch i ni fynd adref. Pan fyddwn yn cyrraedd, byddwch yn cusanu llaw eich ewythr a dweud wrtho - Os gwelwch yn dda maddau i mi - ". Ac felly y bu.

Y noson honno es i i'r gwely yn crynu, ni allwn gysgu'r noson honno a threuliais yr oriau mewn disgwyliad gwyllt o'r diwrnod. Pe bawn i'n llithro i gwsg heb sylweddoli hynny, byddwn yn dychryn yn sydyn fel pe bai gan alwad neu ysfa o ymwybyddiaeth, a oedd yn gofyn i mi fod yn effro ac mewn poen ac yn rhoi dim seibiant i mi. Treuliais weddill yr amser gyda fy llygaid yn agored, yn craffu ar y bwystfilod y tynnodd tywyllwch y nos ar y waliau ac, heb gael y nerth i wneud dim, fe wnes i grio a chrio. Ond nid oedd yn gri drist, roedd yn rhywbeth arall na allwn i amgyffred. Y diwrnod wedyn es i ddim i'r labordy oherwydd bod fy nghorff yn edrych fel map, roedd mor gleision. Dychwelais dim ond ar ôl wythnos pan ddechreuodd yr arwyddion bylu.

Pennod saith - Emilia

Prynhawn Sul es i i'r cartref plant amddifad gyda rhai ffrindiau: roedd lleian yn esbonio'r Efengyl i ni mewn ffordd braf gydag ambell jôc perthnasol. Braf yw treulio'r awr honno'n hapus. Un diwrnod dywedodd wrthym y byddai esgob Messina yn cyrraedd ym mis Hydref ar gyfer y Conffirmasiynau.

- Codwch eich llaw os ydych chi eisiau'r Sacrament hwn fel y gallaf ei gyfleu i'r archpriest Monsignor Salvatore Abbadessa - Heb wybod beth i'w wneud, codais fy llaw yn ofnus. Ychydig ddyddiau yn ddiweddarach dywedais wrth zizi. Roedd hi'n embaras: roedd yn rhaid i ni chwilio am fam fedydd. Cynygiais iddi ferch y postmon, Miss Rina, athrawes ieuanc. Sut gallwn ni ofyn iddo? Y diwrnod wedyn aethon ni i'w thw a chytunodd hi. Ar Hydref 9, 1948 yn y prynhawn es i gyda fy ffrindiau i'r Fam Eglwys i gyffesu. Y diwrnod canlynol, euthum yn y bore i dw fy mam bedydd, a roddodd i mi freichled filigree wedi'u gwehyddu â chalonnau bach. Dechreuais lawenhau. Am 11 aethom i'r eglwys. Cyrhaeddodd yr esgob a dechreuodd ddathlu'r Offeren Sanctaidd. Yn ystod yr egwyl fe wnaethom leinio yn y corff canolog ac un ar un cadarnhaodd ni. Unwaith y daeth yr Offeren i ben, ni wnaeth yr ewythrod hyd yn oed gynnig coffi i'w mam fedydd. Fe wnaethon nhw ei chyfarch trwy ei galw'n "commar".

Yr wyf yn cofio, hyd yn oed yn blentyn, pan ddychwelasom o Castrangia, cyn cyraedd y pentref, fod yno gapel wedi ei gysegru i'r Gwardwr. Stopiodd y zizi am eiliad a dweud â llais uchel "O mamau, o famau...". Roeddwn i'n meddwl mai gweddi oedd hi. Wedi i mi heneiddio deallais ei fod yn lle hynny yn galw ei fam ymadawedig, gan fod y fynwent ychydig uwchben y capel. Doeddwn i erioed wedi ymweld â'r fynwent oherwydd nid oedd zizi hyd yn oed yn mynd am wledd y Seintiau. Roeddwn i'n gwybod bod pobl ar yr achlysur hwnnw wedi prynu blodau gan Miss Signorino mewn lle o'r enw "Fussadello" a mynd bron mewn gorymdaith i addurno beddrod eu hanwyliaid. Unwaith y cynigiodd i zizi: "Pam na awn ni i ymweld â bedd eich mam hefyd?".

Atebodd hi y byddai'n ddrwg ganddi. - Mae'n ddiwerth galw "mamau - mamau" os nad ydych chi am ddod â blodyn iddi hyd yn oed. - Wrth y geiriau hyn bu bron iddo symud. Aethon ni i Fussadello i brynu rhai chrysanthemums. Ar Ddydd yr Holl Saint es i ffonio taid Turi i fynd a ni at feddrod "mamau", i mi nain Rosa. Roedd fy nhad-cu wedi cael ailadeiladu'r beddrod hwnnw'n ddiweddar oherwydd yn ystod y rhyfel roedd yr unig fom a syrthiodd yn y fynwent wedi ei ddinistrio.

Er fy mod yn falch o fod wedi ennill brwydr arall, roedd fy meddyliau gyda fy rhieni ddydd a nos. Ceisiais dynnu sylw fy hun pan oeddwn yn y labordy. Dechreuais fwynhau gwnïo: paratoais y wadin ar gyfer y padiau ysgwydd, chwythais yr haearn siarcol. Pan oedd yr haearn yn boeth roedd y merched mawr yn smwddio'r darnau i wneud dillad. Er mwyn ei gadw'n dynn, gosodwyd pwysau wedi'u gwnïo rhwng dau ruban yn yr hem. Es i i'w prynu gan fy nhad bedydd oedd yn gwerthu deunydd reiffl. Roedden nhw'n belenni y bu'n rhaid i mi eu fflatio gyda'r morthwyl. Weithiau roeddwn i hyd yn oed yn fflatio fy mysedd...

Yn y cyfamser, roedd Mrs. Orlando yn cynnal cyrsiau torri â thâl i'r merched hwn. Roeddwn i'n eistedd yn bell i ffwrdd ond roeddwn i'n gwranddo i ddeall rhywbeth o'r gwersi. Unwaith y dywedodd yr ewythrod y byddem yn mynd i Fantina i ymweld â'r "commar" a'r "cymharu", y rhai a hunodd gyda ni pan ddaethant i Novara ar gyfer negeseuon pwysig. Unwaith y gofynnodd y fam fedydd i zizi "Pa mor hen wyt ti?" A zizi: - Tywyllwyd fy llygaid, nid wyf yn cofio - (os nad oedd gennyf olwg, nid wyf yn cofio).

Gyda tip taid Turi es i brynu darn o ffabrig gwyrdd, i brofi fy ngallu gwnes i sgert. Cyrhaeddodd y diwrnod ymadael ar gyfer Fantina (dwy awr ar droed). Codon ni am 4. Roeddwn i eisiau synnu Zizi trwy wisgo fy sgert. Roedd hi mor gul roeddwn i bron ddim yn gallu cerdded. Pan welsant fy nghreadigaeth dechreusant ddweud: - Codasom ef a nawr ei fod yn dechrau tyfu mae'n gweithredu fel tylluan. Mae'n gwneud i ni gywilydd. A nodais: "Dydw i ddim yn cymryd hyn i ffwrdd, os ydych chi eisiau ei fod fel hyn, fel arall, byddwch yn mynd!" Ond yn fy nghalon meddyliais "sut alla i gerdded mewn sgert mor dynn...". Fe gyrhaeddwn ni ein cyrchfan beth bynnag. Gofynnodd y cymar lle roeddwn i wedi cael sgert mor brydferth wedi'i gwneud. - Sa figi illa - (gwnaeth hi ei hun) atebodd zizi. - Felly, pan fydd yn rhaid i ni wnio rhywbeth rydym yn dod at ei -. Balchder tylluanod...

Weithiau yn y dref gwelais bethau oedd yn fy nhristáu. Roedd Emilia yn fud byddar, efallai'n ddigartref. Bron bob dydd roedd yn mynd heibio i'r stryd lle roeddwn i'n byw. Os cyfarfyddai â rhywun rhoddai ei law at ei enau. Weithiau byddai pobl yn cynnig darn o fara iddi, ond roedd yna rai oedd yn rhoi crystiau caws yn ddiogwyddor iddi ac yna'n cuddio i weld yr ymateb: eisteddodd y ferch dlawd ar stepen drws a churo ei phen yn erbyn y wal. Un diwrnod wrth fynd i'r siop i gael ychydig o edau clywais lais uchel Antonio, y dyn dall. O'r abaty, sydd wedi'i leoli ym mhen uchaf y

dref, cyhoeddodd fod y sardinau wedi cyrraedd. Gydag ambell lira o domen fy nhaid oedd gen i dros ben, es i at y gwerthwr pysgod i brynu cwpl o owns. Am hanner dydd cynneuais y stôf gyda siarcol, coginio'r sardinau a'u gosod mewn darn o bapur siwgr. Pan welais Emilia yn pasio rhoddais nhw iddi. Edrychodd arnynt gyda syndod a gwenu ychydig i ddiolch i mi. Gwelais hi yn eistedd yn y drws arferol, nid yn curo ei phen yn erbyn y wal, ond yn rhoi ei bysedd tenau at ei cheg. Y diwrnod hwnnw doeddwn i ddim yn bwyta: roedd yn rhaid i mi lanhau'r stôf o'r embers oedd yn weddill er mwyn peidio â gwneud i'm hewythrod ddeall fy mentrau.

Pasiodd Angela ar hyd y stryd honno tua chanol dydd gyda'i mab Nino, dyn anabl a gerddodd ond a siaradai ag ystumiau. Aethant gyda bwced i gael cawl o'r cartref plant amddifad. Un diwrnod roedd Nino ar ei ben ei hun gyda'i fwced, ger fy nhw fe wnaeth dau fachgen ei dynnu a rhedeg i ffwrdd. Ni allai dynnu ei bants. Roedd heb ddillad isaf. Es i lawr yn dawel i'w wisgo. Hwn oedd y tro cyntaf i mi weld dyn noeth. Gwae pe bai'r ewythrod wedi gwybod, byddai wedi bod yn sgandal.

Yn un o'r llythyrau niferus a anfonwyd at fy rhieni roeddwn wedi mynegi'r awydd am oriawr arddwrn. Wedi dysgu bod Mrs Agostin wedi dod o Domodossola, es i i'w gweld. Cyn gynted ag y gwelodd fi, fe wnaeth fy nghofleidio a rhoi pecyn i mi a anfonwyd gan fy rhieni. Agorais hi ac er mawr syndod i mi des i o hyd i gôt ffwr cig oen frown gyda chyrlau mor fawr â bys, het ffelt a bocs gydag oriawr. Roeddwn i'n crynu gan lawenydd wrth i'r wraig ei osod ar fy arddwrn. Rhoddodd wydraid o ddu i mi i'm helpu i wella a rhedais adref. Drannoeth pan ddaeth fy ewythrod i Novara dywedasant pe bawn yn gwisgo'r ffwr hwnnw y byddent yn meddwl fy mod yn wallgof: nid oedd neb yn y dref yn berchen ar unrhyw beth felly. Fe'i gwisgais â balchder beth bynnag.

Byddwn yn torchi fy llawes yn ôl i adael i bawb sylwi ar yr oriawr fach. Rhoddais raff iddo yn aml, felly mewn amser byr fe dorrodd. Wrth fynd i Castrangia cwrddais â phobl oedrannus a ofynnodd yr amser i mi. Er mwyn osgoi gwneud argraff ddrwg, edrychais ar yr oriawr sydd bellach wedi torri'n anadferadwy a dweud fy mod wedi anghofio ei dirwyn i ben. - Diolch yn fawr iawn -. Fe wnaethon nhw fy nghyfarch a pharhau â'u taith.

O'i gymharu â fy ffrindiau roeddwn i'n fach ac yn denau, roedden nhw i gyd yn "ddatblygedig". Mewn llythyr gofynnodd fy mam i zizì a oeddwn i wedi fy "datblygu" fel fy chwaer Rosa. Ond i Zizì yr oedd son am y pethau hyn yn tabu. Nid oedd yn gwybod fy mod yn gwybod popeth am fywyd. Yn wrthryfelgar fel bob amser, dywedais wrthi "Dydw i ddim yn 'colli' oherwydd rwy'n dioddef o ddiffyg maeth". A hi: - Beth wyt ti yn ei ddywedyd ? Rydym bob amser wedi eich cefnogi. Un noson roeddwn i'n cysgu yn Castrangia ac roeddwn i'n teimlo'n sâl. Roeddwn i mewn chwys oer. Gan feddwl mai dyna oedd y diwedd, gweddïais, crio a mynd allan yn y tywyllwch i sbecian ychydig ddiferion. A dywedon nhw: "Os byddwch chi'n codi unwaith eto byddaf yn eich taro chi!". Efallai mai Madonna Tindari oedd yn fy amddiffyn i. Es yn ôl at y fatres wellt a syrthio i gysgu. Y diwrnod wedyn yn y labordy yn Novara gwelodd Miss Assunta fi yn welwach nag arfer. Pan ddaeth y weinyddes â choffi a llefrith iddi gyda sleisys wedi'u tostio fel bob bore, cynigiodd rai i mi hefyd.

Pennod wyth - Hedfan y gwenoliaid

Trwy dreulio llawer o amser yn Novara, roedd bywyd yn ymddangos fel pe bai wedi newid: efallai oherwydd imi fynd i ymweld â thaid Turi a sgwrsio'n hapus ag ef yn ddi-dor am brynhawniau cyfan. Dywedodd wrthyf lawer o straeon am ei fywyd a pha mor anodd oedd ei fodolaeth ar un adeg. Ymhellach, wrth fyw yn Novara cefais gyfle i fod yn dyst i'r digwyddiadau pwysig a ddigwyddodd yn y dref. Yn anad dim, roedd y swyddogaethau crefyddol mawr, y gorymdeithiau, y bedyddiadau, y conffyrmasiwn, ond yn fwy na dim y seremonïau priodas, yn fy nghyffroi. Yn ôl wedyn roedd priodasau yn cael eu dathlu gyda'r nos, roeddwn i bron bob amser yn mynd i edrych o gwmpas gyda fy ffrindiau yn eglwys San Nicola.

Un noson gwelais briodferch mewn ffrog wen yn mynd allan yng nghwmni ei thad. Yn wyn fel eira, roedd hi'n edrych fel dol, roedd hi mor brydferth! Carmelina a briododd Filippo. Roeddwn i'n cydymdeimlo'n llwyr ac yn breuddwydio: "pwy a wyr, efallai mai fi

yw e un diwrnod ...".

Yn y dyddiau hynny roedd gen i deimladau rhyfedd, roedd rhywbeth newydd a rhyfedd yn yr awyr, roedd gen i ragfynegiadau. Roeddwn yn aflonydd ac yn aros i ddigwyddiad anghyffredin ddigwydd. Ac mewn gwirionedd nid oedd y digwyddiad yn hir i ddod. Tua chanol dydd deuai'r postmon heibio fel arfer. Un diwrnod ym mis Mehefin clywaf ei lais yn gweiddi: "Campo, there's mail". Cymerais y llythyr, daeth o... Domodossola! Ysgrifennodd y fam at ei chwaer.

Agorais ef yn sydyn nes i mi bron a'i rwygo a'i ddarllen, roedd yna'r newyddion roeddwn i wedi bod yn aros am fy oes: tua Medi 12fed byddai mam yn dod i Sisili i'm codi a mynd â fi i'r gogledd! Erbyn hyn roeddwn yn ferch ifanc, roedd y dyfodol yn fy aros ac roedd yn rhaid i mi ddod o hyd i swydd. Gan wybod yr ymateb y byddai fy modryb yn ei gael, allan o bwyll cuddiais y llythyr yng ngwaelod jar a oedd yn cynnwys môr o sothach: pe bai zizi wedi ei darllen, druan mi... Weithiau Yncl Micherillo, pan nad oedd gweithio yn y pentrefannau, daeth i'r siop yn Novara. Weithiau byddai'n dod gyda zizi ac wedi dychryn, dywedodd: "Nid yw eich mam wedi ysgrifennu ers tro, mae'n rhaid bod rhywbeth wedi digwydd iddi...". Roeddwn i, ar y llaw arall, yn ofni y byddai llythyr arall yn cyrraedd gyda rhywfaint o awgrym. Un diwrnod, mewn gwirionedd, cyrhaeddodd un, ond yn ffodus heb unrhyw gyfeiriad at y daith i Sisili. Llithrodd yr haf i ffwrdd yn araf i mi, ni allwn aros i'r aros gwyllt hwnnw ddod i ben. Helpodd gwaith fi i beidio â meddwl ac i basio'r amser nes i fy mam gyrraedd. Ar gyfer gwledd y Tybiaeth ar Awst 15fed roedd y bobl i gyd eisiau dangos eu ceinder ac yn y labordy roedd llawer i'w wneud bob amser, mwy nag arfer: roedd llawer o ferched eisiau dangos eu gwisg newydd. Cysegrwyd Awst 13eg i weithwyr oedd yn gallu gwnïo eu dillad eu hunain.

Roeddwn wedi gofyn i zizi brynu'r ffabrig i fod ar yr un lefel â fy ffrindiau. Cytunodd hi a dewisais ffabrig llwydfelyn rhad gyda chynlluniau cwlwm glas. Fe wnaeth y fenyw ifanc yn y gweithdy ei dorri i mi a gofyn i weithiwr hwn fy helpu i'w wnio. Ar ddiwrnod y parti ges i ffrog newydd fel pawb arall.

Roedd yna hefyd rai cydnabod a ddaeth o Fantina. Roedd un ohonyn nhw wedi gweld fy sgert dynn enwog. Daeth â darn o ffabrig a gofynnodd i zizi: "Mae'n rhaid i'ch nith wneud ffrog i mi, mae hi mor dda arni!". Cymerais ei mesuriadau. Roedd gen i fodol yr oedd Miss Assunta wedi'i wneud ar gyfer cwsmer mewn golwg. Gofynnais am beth amser i'w dorri a rhoi cynnig arni. "Mae'n iawn, mae'r ffabrig ychydig yn drwm, yn addas ar gyfer yr hydref. Byddaf yn dod o gwmpas Medi 20fed."

Yn y cyfamser gwahoddodd Carmelina, merch o'r labordy, ei ffrindiau i gyd i'w phriodas, i ddathlu un noson o Fedi yn eglwys y Matrix. Gyda chaniatâd zizi es i i'r seremoni. Ymhlith y gwesteion roedd yna hefyd wraig o Domodossola a gyhoeddodd ei bod ar fin gadael: "Concettina, mae eich dyddiau wedi'u rhifo yn Novara. Bydd eich mam yn dod i'ch codi'n fuan."

Ar ôl y lluniaeth cyfoethog dychwelais adref yn hapus. Aeth dyddiau heibio a chyrhaeddodd guyl Tindari ar Fedi'r 8fed, y flwyddyn honno doedd y llwybr hir iawn sy'n clwyfo drwy'r afon ddim yn ymddangos o gwbl mor galed ac anfeidrol â'r tro cyntaf, roedd yn teimlo fel fy mod yn hedfan. Wedi i ni ddychwelyd i Castrangia hysbysais zizi y byddwn yn aros am rai dyddiau gyda'r esgus dyfeisiedig y byddai'r labordy yn aros ar gau tan y 12. Y bore hwnnw roedd fy nghalon yn crychguriad. Dewison ni ffigys i fynd â nhw at gymydog a mynd i Novara. Hanner ffordd yno gwelais fy mam o bell yn mynd i lawr y trac mul. Rhedais tuag ati a'i chofleidio â'r holl nerth oedd gennyf yn fy mreichiau bach. Dechreuodd Zizi weiddi "Pam wnaethoch chi ddod yn

sydyn? Ydych chi'n meddwl y gallwch chi gymryd Concettina i ffwrdd?". "Ie - atebodd y fam - rydym yn gadael mewn tridiau". "Ni allwch, mae'n rhaid i chi baratoi'r ffrog ar gyfer dynes o Fantina". Esgus arall oedd i'm dal yn ôl. Gwaeddodd yn barhaus. Roeddwn i'n cyffwrdd yr awyr â bys yn ddi-oddefol. Fy unig ofid fyddai methu ymweld â thaid Turi mwyach.

Ar yr hwyr y 14eg cawsom swper. Dim ond i sarhau fy mam yr agorodd Zizi ei enau: " Pa fodd y meiddiwch ei chymeryd hi oddi wrthyf, nid oes gennych galon, yr ydych yn peri i mi ddiodef gormod, nid wyf mwyach yn eich ystyried yn chwaer." Gwelais Micherillo gyda dagrau am y tro cyntaf. O dan ei gragen arw a chaled fel pren, roedd yn amlwg bod rhai diferion o ddynoliaeth wedi aros yn y carchar. Roeddwn i, ar y llaw arall, wedi mynd yn oer fel marmor ac ni chefais fy symud o gwbl.

Wnes i ddim cysgu winc yn y nos, roedd miloedd o feddyliau yn erlid ei gilydd yn anhrefnus yn fy meddwl ac ni allwn aros i'r bore gyrraedd er mwyn i mi allu gadael. Roedd y fam wedi archebu'r taci gan ur bonheddig o'r enw "cauzi i lupi" (trowsus blaidd). Ar doriad gwawr fe godon ni, gwneud cyffyrddiad olaf i fyny at y cês cardbord a ffarwelio â'n hewythrod. Wedi gadael, daeth fy modryb allan o'i hystafell mewn dagrau, a'i gwallt i lawr, a thaflood ei hun wrth draed fy mam, gan erfyn: " Yn awr mi laddaf fy hun, a chei farwolaeth ar dy gydwybod am y gweddill. Os gwelwch yn dda, rwy'n gofyn ar fy ngliniau - meddai - dynes dlawd ydw i, yn unig ac yn cael fy nhrin fel bwystfil gan ur ffug, does neb yn fy ngharu i. fi, trugarha, does gen ti ddim hawl i adael llonydd i mi, fe dyfodd hi i fyny yn ein plith fel blodyn a nawr dim diolch!"

Gyda gwallt dysglaer a'i wyneb yn diferu o fwd, fe dyrnodd y ddaear, gan felltithio'r bydysawd cyfan. Roedd fy mam yn deall bod ei chwaer wedi mynd yn beryglus ac yn colli ei meddwl,

roedd hi'n ddiamynedd. Fodd bynnag, ni symudodd, ni adawodd iddi gael ei symud gan drueni, roedd yn fyddar i'w rhithdybiau, edrychodd i'r pellter ac aros am ddiwedd ei drama. Pan sylweddolodd fy modryb fod fy mam yn bendant, rhuthrodd i'w hystafell, gan wadu hwyl fawr i ni. Yn sydyn dyma ni'n gadael, dychwelodd i'r stryd yn melltithio, wrth i ni gerdded i ffwrdd gwelsom hi'n crebachu nes iddi droi'n belen fach ddu oedd yn ymdoddi i'r cerrig. Efallai fy mod wedi bod yn greulon tuag ati, gan mai plant yn unig a all fod, ond cofiaf wrth imi gerdded i ffwrdd o'i thw wedi'i amddiffyn gan law fy mam, pan welais ei bod ar fin diflannu o'm golwg, fe drodd fy holl ddrwgdeimlad yn sydyn. anwylddeb a theimlais deimlad o dosturi tuag ati (dysgais yn ddiweddarach ei bod am rai misoedd yn crio yn y strydoedd fel pe bawn wedi marw).

Yn Piazza Bertolami agorodd y drysau tacsï. O'r ffenest chwythais at bawb a welais hyd ddiwedd y dref. Yn ystod y daith sylwais gyda phang yn fy nghalon y panorama a'r dref a symudodd yn araf i ffwrdd o'm sylu, arhosom yn dawel am amser hir nes i mi weld y môr. Erbyn hyn roeddwn i'n bell o Novara, yn bendant! Roedd meddyliau gwrthwynebol yn ymladd yn fy meddwl ac ni allwn eu rheoli, yna deffrais pan oedd fy mam yn fy mhoeni, gan fy rhybuddio ein bod wedi cyrraedd. Yna carais yn fawr y wlad honno yr oeddwn wedi ei chasáu cyhyd oherwydd y bywyd trist a arweiniais. Yng ngorsaf Vigliatore roedd dryswch mawr, llawer fel ni yn gadael am y gogledd gyda'u cesys cardbord a bagiau eraill.

Daeth gwynt tenau o'r môr a theimlais yr halen yn blasu fy ngwefusau. Teimlad hardd a deimlais am y tro cyntaf. Arhoson ni am y trê'n am hanner awr. I mi roedd yn awyr newydd. Canodd pobl y gân boblogaidd "Athro, dywedwch wrthyf pa un ddaeth gyntaf, y cyw iâr neu'r wy." Roedd pawb yn dychwelyd o wyliau ar

y cyfandir. Wedi i ni gyrraedd Messina gwelais gyda syndod y cerbydau yn mynd ar y fferi. Roedd hi'n ganol mis Medi ac yn yr awyr las iawn uwchben y culfor roedd miloedd o wenoliaid yn cylchu. Gyda'u hedfan roedden nhw'n brodio fy mreuddwyd: dychwelyd o'r diwedd i fyw gyda fy nheulu. Ceisiais weld Duw yng nghanol y cefndir llachar hwnnw ac, er na welais ef, diolchais iddo o waelod fy enaid bach. Ar ôl oriau di-ri dyma ni'n dod bant yn Rhufain i gymryd, ar ôl mwy o oriau o aros, y trê'n i Milan, lle roedd newid trê'n arall i Domodossola. Roedd yn freuddwyd. Ar y trê'n hwnnw, cyfarchodd fy mam nifer o bobl roedd hi'n eu hadnabod. Roedd pawb yn gofyn o ble roedd hi'n dod a phwy oedd y ferch gyda hi. Nid oeddent yn gwybod bod ganddo ferch arall.

Sylwais ar y tirweddau: gwelais gyda rhyfeddod Llyn Maggiore a'r ynysoedd, yna'r mynyddoedd. Gofynnais pa mor hir oedd hi nes i ni gyrraedd, gan wybod bod y dref mewn dyffryn wedi'i amgylchynu gan fynyddoedd. Cyrhaeddom Domodossola yn hwyr yn y bore. Roedd yr awyr yn llwyd, roedd y strydoedd hefyd i'w gweld wedi'u paentio'n dywyll, roedd pobl yn cerdded gyda cham penderfynol wrth edrych ar y ddaear, roedd hyd yn oed eu dillad yn dywyll. Yn yr orsaf roedd dad yn aros amdanom gyda fy mrawd bach yr oeddwn wedi ei weld yn Sisili ddwy flynedd ynghynt. Cusanau a chwtsh. Wrth i ni fynd adref ceisiais ddarganfod y lle a fyddai'n dod yn ddinas i mi yn fuan. Fe wnes i gyfri ffenestri'r tai ond roedden nhw mor niferus nes i mi gollu golwg ar fy nghyfrifiadau. Roedd gormod o ffenestri, a gormod o dai ar ben eu gilydd. Roedden nhw mor uchel nes bod fy llygaid ar goll yn yr awyr.

Roeddwn i'n teimlo'n benysgafn. Roedd miloedd o gwestiynau yn byrlymu yn fy mhen, yn mynd a dod yn ddiamynedd. Yn ystod y daith doeddwn i ddim yn gallu dweud un gair. Yna gartref cefais

syrpreis arall pan welais fy chwiorydd, y rhai yr oeddwn yn eu cofio o ffotograffau yn unig. Syndod arall oedd y gegin gyda'r sinc, y tap a'r stôf nwy (yn Novara doedd dim dur yn y tw ac fe wnaethon ni goginio gyda phren). Gyda'r nos, daeth Comare Grazia i ymweld â ni gyda'i merch Caterina. Roedd hyd yn oed y cymdogion eisiau cwrdd â mi. Y noson wedyn aeth dad â fi i'r sinema. Un o nosweithiau prydfferthaf fy mywyd y byddaf yn ei chofio am byth, hyd y dydd olaf. Roeddwn i gyda fy nhad o'r diwedd, cyn i mi ei garu fel un sy'n caru tad absennol, nawr roeddwn i'n ei edmygu ac yn olaf am y tro cyntaf roeddwn i'n teimlo'n warchodedig fel pe bawn i'n dywysoges iddo. Yn fyr, roeddwn i'n teimlo fy mod yn cerdded uwchben y cymylau, roeddwn i wedi glanio mewn pwynt arall o'r bydysawd.

Pennod naw - Y drws i'r nefoedd

Cyn gadael Sisili, roedd fy mam wedi llwyddo i ddod o hyd i swydd i mi yn y furrier's ac ar ôl dau ddiwrnod aeth gyda mi i weithio. Gadawsom y ty yn foreu yn y boreu: cefais fy nghyffroi yn fawr gan y newydd hwn.

Wrth y fynedfa cefais groeso gan Miss Tilde a roddodd wên fawr i mi ac a gymerodd yn fy llaw, gwraig ddymunol a chyfeillgar. Dywedodd Tilde wrthyf yn Milanese "Helo bela tusa (merch), dewch, gadewch i mi eich cyflwyno i'r merched sy'n gweithio gyda mi: Nella a Teresina. Mae ganddynt lawer o brofiad, byddant yn eich dysgu sut i weithio. Os oes unrhyw broblemau - ychwanegodd - peidiwch â bod â chywilydd gofyn ". Felly mewn chwinciad llygad cefais fy hun gyda fy swydd newydd.

Roeddwn eisoes yn teimlo wedi tyfu i fyny ac i nodi'r newid hwn ym mywyd Bela Tusa, cyrhaeddodd ei chyfnod am y tro cyntaf. Nid oedd hi'n gwybod llawer am y pwnc hwnnw, ond o'r straeon a glywodd gan ei ffrindiau hwn yn Novara, roedd yn deall mai dyma sut y trawsnewidiodd un yn fenyw ifanc. Roedd hi'n deall nad

oedd angen y signal hwnnw arni i fod yn fenyw: roedd hi eisoes oherwydd popeth roedd hi wedi'i ddysgu, ei wybod a'i garu. Nid oedd yn lindysyn bellach ac roedd wedi mynd drwy fetamorffosis yn löyn byw. Daeth o bell ac ymhen ychydig funudau pasiodd o un byd i'r llall. Cafodd ei hun yn unig ac roedd yn falch iawn ohono.

Yn y cyfamser, roeddwn i'n dechrau dod yn gyfarwydd â'r swydd newydd. Bryd hynny, defnyddiwyd coleri ffwr i lynu wrth gotiau. Gwlychwyd y crwyn gyda sbwng ac o'r diwedd eu hoelio ar fwrdd pren trwy eu tynnu o bob ochr. Cefais fy atgoffa pryd yn y labordy yn Sisili y gwasgais y gwifrau i'w rhoi ar waelod fy nillad. Yma hefyd roedd rhywfaint o forthwyllo ar y bysedd. Os oedd ychydig o haul roedden nhw'n cael eu sychu yn yr ardd ar y stryd, felly roedd yn rhaid i mi ymddwyn fel sentry ar gyfer y crwyn oen, llwynog, mincod a llygod mawr Persiaidd. Tra roeddwn i'n gofalu amdany'n nhw roeddwn i'n hoffi gwyllo'r ceir a'r bobl yn mynd heibio. Fe wnes i hyd yn oed anadlu mygdarthau ceir a cheisio socian yn arogl y ddinas, mor newydd a meddwol i'r ferch fach a fagwyd mewn aer pur. Aeth y ddinas heibio cyn fy syllu a chollais hyd yn oed olrhain amser. Esboniodd fy nhad i mi fod y diwrnod wedi'i rannu'n oriau yno, ond pan oeddwn yn byw yn Castrangia dim ond codiad a machlud yr haul y gwyddwn i. Weithiau tra roeddwn i'n gofalu am y crwyn byddai gwraig oedrannus o'r llawr uchaf yn dod i gadw cwmni i mi. Siaradodd yn llym Piedmont a doeddwn i ddim yn deall dim: "Am jôc hardd, da ndua ti vegnat (o ble wyt ti'n dod)? Cuma ti se ciamat (beth yw dy enw)?" Rwy'n newid. "Ti mi capisat mia (dych chi ddim yn deall)?" Pan oedd y crwyn yn sych torrodd Miss Tilde siâp gyddfau'r gwniadwyr oedd yn eu harchebu.

Fesul bach dysgais i roi'r padin frisellina, y ddolen o'i gwmpas ac yna'r leinin. Oherwydd fy ngallu dechreuais dderbyn arian

poced wythnosol ac yn fuan cefais fy rhoi yn unol â'r marciau pensiwn. Roeddwn i'n teimlo'n hwn. Yn y labordy roedd radio: fe wnes i fwynhau gwranddo ar y caneuon. Nid oedd oergelloedd yn gyffredin bryd hynny ond roedd y ferch ifanc yn berchen ar focs iâ a'i lenwi â blociau o iâ a ddarparwyd gan ur bonheddig a basiodd â throl trwy strydoedd y dref. Roedd yfed dur ffres o'r fath yn newydd i mi. Roedd stôf bren rhad yn gwresogi'r tw. Nid oedd ffôn ganddo ond pan oedd angen iddo ffonio cleientiaid anfonodd fi at ei fodryb, perchennog cwmni adeiladu gyda nifer o weithwyr. Ymhlith y rhain, trwy gyd-ddigwyddiad, fe'i gwelais am y tro cyntaf ... Ond mae hon yn stori arall, os bydd gennyf amser ac awydd, fe'i dywedaf wrthy ch yn nes ymlaen.

Gartref bwytais yn dda, gyda'r nos aethom allan i ymweld â chanol y ddinas gyda'i thoeau cerrig a siopau gyda ffenestri hardd. Ar ddydd Sadwrn es i gyda fy mam i'r farchnad, sy'n meddiannu rhan dda o'r ganolfan, pan adewais y gwaith tua hanner dydd. Fe brynon ni ffabrig i wneud cot i mi. Roedd yn checkered. Fe wnes i ei urddo trwy strutting fy stwff yn Offeren Hanner Nos ar y Nadolig. Yn fyr, bywyd hapus.

Daeth Carnifal. Aethon ni i barti Nos Galan yn theatr Galletti gyda theulu agos atom. Breuddwyd oedd gweld y peli masquerade ymhlith y dramâu o oleuadau ffosfforesaidd.

Y dydd Sadwrn canlynol pan godais roedd rhywbeth o'i le. Roeddwn i'n crio oherwydd doedd mam ddim wedi rhoi magnesia San Pellegrino i mi. Cyrhaeddodd cefnder iddo o Martigny. Cafodd ginio gyda ni. Yn y prynhawn roeddwn i'n teimlo'n rhyfedd, roedd yn ymddangos bod fy hapusrwydd yn dod i ben. Aeth Dad gyda'i gefnder i'r trê, yna cawsom swper.

Wnaethon ni ddim mynd allan am dro y noson honno. Dywedodd Dad wrth Mam, "Rydw i'n mynd i ymweld â fy ffrindiau wrth y bar." Tua 10pm dychwelodd adref yn cwyno ac yn pantio

gydag wyneb gwelw, wedi'i garegu gan bang cryf yn ei frest. "Teresa, gwnewch i mi rai Camri." Tra roedd dad yn nwylo ar y gwely, rhedais gyda modryb i alw meddyg 50 metr i ffwrdd. Daeth ar unwaith, ond yn y cyfamser roedd fy nhad wedi rhoi'r gorau i fyw. Clywsom yn ddiweddarach fod yr aorta wedi byrstio. Ni fyddai dim i'w wneud beth bynnag, cerddodd dad trwy ddrws y nefoedd a hedfan i'r nefoedd. Roedd hi'n Chwefror 17, 1951. Ar hyd y nos arhosais gyda fy llygaid yn sefydlog ar gorff diymadferth fy nhad. Roedd fy mhen yn nyddu, cymysgedd o feigrin a phendro a oedd bron â mynd â fi i ffwrdd o'r ystafell honno lle daeth yr holl wrthrychau yn atgas oherwydd eu bod yn dystion i farwolaeth anghyfiawn. Wnes i byth stopio meddwl am fy nhad a'r tynged greulon oedd yn fy aros yn Domodossola, ni allai'r dagrau bellach ddod allan o fy llygaid oherwydd eu bod wedi mynd yn sych o grio. Y Duw a ddychymygais ar fy ymadawiad yn y goleuni disglaer dros Culfor Messina, pa le yr ymguddiodd efe ei hun ? Pam ei fod wedi cefnu arnom ni? Pam ei fod wedi fy nhwyllo cymaint? Pam nawr fy mod wedi dod o hyd i'm tad y cymerwyd ef oddi wrthyf am byth? Beth oedd pwynt y drasiedi hon? Nawr bod Duw yma yn Domodossola yn ymddangos yn wahanol, yn bell, yn anodd dod o hyd iddo, roedd i'w weld wedi'i wneud o dywyllwch, yn anodd dod i'r golwg ac yn annhymig, yn chwerw, Duw na wyddwn bellach a ddylwn ymddiried eto neu ei anwybyddu am weddill fy nyddiau. Am nosweithiau a nosweithiau arhosais yn ddistaw, gan gadw gwylidwriaeth a'm llygaid dan straen yn y tywyllwch, bron yn gobeithio gyda dyfodiad dydd y byddai popeth yn dychwelyd i'r hyn ydoedd o'r blaen. Yn y dyddiau blin hynny, gyda fy nheulu ar ymyl dibyn, deallais nad oedd y nefoedd yn lle i ferched bach.

Un o'r nosweithiau hynny, yn oriau mân y bore llewygais ac ar ôl cwsg poenus suddais i freuddwyd melys: cefais fy hun ar y llyn,

yna ymddangosodd fy nhad i mi gyda'i lygaid a'i wyneb wedi'i drochi mewn golau nefol. Nawr nid oedd ei wyneb yn dioddef mwyach ac roedd yn brydferth eto. Gwenodd yn felys arnaf, cymerodd fy llaw, cofleidiodd fi a dechreuodd siarad â mi. "Fy mhlentyn - meddai - yr hyn yr wyf am ei ddweud wrthy ch yn awr yw fy nghariad, yr holl dda yr wyf am i chi. Mae amgylchiadau wedi golygu nad ydym yn adnabod ein gilydd. Dwi'n difaru nad ydych wedi eich gweld yn tyfu i fyny..." .

Weithiau byddaf yn meddwl am y freuddwyd honno a'm taith olaf, rwy'n meddwl pryd y bydd yr Arglwydd yn fy ngalw, rwy'n hoffi dychmygu y bydd fy nhad wrth groesi drws y nefoedd yn aros amdanaf, wedi gwisgo fel y noson honno aeth â mi i'r sinema: gydag ef mae gennym lawer o bethau i'w dweud wrth ein gilydd, mae'n rhaid i ni am byth aildechrau'r sgwrs honno yr amharwyd ar ei chyfer ar y noson oer honno o Chwefror. Dyna fyddai'r ffordd orau, rwy'n meddwl, i ddechrau fy nhaith olaf.

Gadawyd mam mewn anobaith gyda phedwar o blant a dim pensiwn oherwydd bod y tad yn grydd syml. Roedd yr oerfel a'r holl boen yn y byd wedi disgyn ar ein teulu tlawd o ymfudwyr.

Ymhell o'n gwlad, ymhell o fywyd, roedden ni'n ronynnau o dywod yn cael eu llusgo gan wynt yr anialwch.

Roedd fy mam wedi colli ei hun a'i holl enaid. Roedd hi wedi mynd yn gragen wag. Roedd ei gorff wedi'i gyfangu fel darn o bren, ni pheidiodd â cholli pwysau ac arhosodd ei olwg coll, mewn wyneb gwelw a di-fynegiant, yn sefydlog am funudau cyfan tuag at bwynt pell, tuag at fedd ei dad. Roedd hi wedi dod fel ysbryd wedi'i feddiannu gan yr amhosibilrwydd o anghofio. Synhwyras yr eiliad pan fyddai hi'n syrthio ac yn suddo i anobaith heb unrhyw ffordd allan. Ceisiais ei hysgwyd, siaradais â hi yn ceisio codi ei galon. Yn anhygoel, roedd y rolau wedi'u gwrthdroi'n llwyr: y ferch a gysurodd ei mam, gan adrodd ei

straeon i'w pharatoi ar gyfer bywyd heb ei gur a'i helpu i anghofio. Nid oeddwn i, y ferch hynaf, wedi cyrraedd 15 oed eto.

Ar ôl swper es i yn ôl i weithio yn y furrier's i ennill ychydig mwy o sent. Fi oedd yr un oedd yn ceisio cadw fflam gobaith yn fyw. Ond yn y diwedd fy mam, wn i ddim sut, efallai gyda chryfder anobaith, rhwng y naill waedd a'r llall, a gymerodd y byd i gyd ar ei hysgwyddau ac yn araf bach aeth yn ôl i fod yn wniadwraig, gan wnio ambell sgert a gwisgo gynau.

Pennod deg - Y prydfferth Chi

Ym mis Mai yr un flwyddyn aeth fy mrawd bach yn sâl gyda'r frech goch ac fe ddaliais hi hefyd, heb ei ddal pan yn blentyn. Tra oeddwn yn y gwely clywais fy mam yn agor y drws. Roedd rhywun wedi canu cloch y drws. Yna clywais leisiau zizi a Michelillo. Roeddwn i'n poeni: o'r blaen doedden nhw erioed wedi mynd â fi i Domodossola i weld fy rhieni a nawr roedden nhw wedi ymddangos. Arhoson nhw am tua wythnos, yna gadael ychydig yn siomedig oherwydd eu bod yn gobeithio y byddwn yn dychwelyd gyda nhw i Sisili. Ym mis Tachwedd cyrhaeddodd llythyr wedi ei ymylu mewn du. Roedd y fam wedi dychryn ac roedd ei llaw yn crynu pan agorodd hi. Gwelais ei chri: zizi cyhoeddodd farwolaeth taid Turi. Daethant o hyd iddo'n farw yng nghefn gwlad Bordonaro ar 8 Tachwedd. Yr oedd yn 87 mlwydd oed. Y flwyddyn ganlynol roedd siom arall hyd yn oed yn fwy, pan drwy hap a damwain arweiniodd yr ymchwiliadau at achos marwolaeth oherwydd mygu gyda hances yn y gwddf, a

ddarganfuwyd yn ystod y datgladdiad. Cyflawnwyd y drosedd gan ddynes ynghyd â'i brawd, cymdogion yng nghefn gwlad, i ddwyn y pensiwn o 11,000 lire. Yn ddiweddarach gwasanaethodd 24 mlynedd yn y carchar a gwasanaethodd 12 mlynedd am gydymffurfiaeth.

Roeddwn i'n parhau i fod yn drist. Gydag ychydig o arian ni allem ymdopi â 5 o bobl. Cynghorodd Miss Tilde fi i gymryd diswyddiad ffug er mwyn i mi allu cofrestru yn y swyddfa gyflogaeth. Roeddwn yn aml yn mynd i wirio a oedd unrhyw waith, ond nid oedd llawer o obaith. Ym mis Ebrill '53 dysgais eu bod wedi cyflogi rhai merched mewn ffatri. Nid oedd ei angen arnynt, roedd gan eu tadau swyddi eisoes. Felly es i i'r swyddfa i brotestio: roedd angen i mi weithio mwy na'r lleill. Ym mis Mai o'r diwedd fe es i mewn i ffatri lle buont yn cynhyrchu bandiau elastig, careiau esgidiau, rhubanau a thiwbiaid ar gyfer gwifrau trydan. Gwaith caled gyda shifftiau wythnosol 6-13 a 13-21. Yn ysbeidiau hefyd es i at y furrier i ychwanegu at fy nghyflog a rhoi rhyddhad i fy mam.

Daeth Awst. Am y gwyliau, bu'n rhaid i Comare Grazia fynd i Sisili i ymweld â'i mam oedrannus. Penderfynais hefyd adael gyda fy merch Caterina. Gadawon ni ar y trê'n am Milan ac yna am Rufain, lle cyrhaeddon ni yn y nos. Bu'n rhaid aros ychydig oriau am y trê'n i Sisili.

Yn yr orsaf daethom o hyd i rai cyd-bentrefwyr, ac yn eu plith actor gorrach o Novara, Salvatore Furnari, a milwr nad wyf yn cofio ei enw. Tra oedd Mrs. Grazia yn gorffwys ar fainc, gwahoddwyd Caterina a minnau am dro. Aethon nhw â ni i Piazza Esedra i fwyta mottarello. Roedd yn teimlo fel fy mod yn dechrau dod yn fyw eto.

Pan gyrhaeddodd y trê'n a oedd eisoes yn orlawn, brysiodd Mrs Grazia i fwrw ymlaen â dau fag. Doedd y trê'n ddim wedi stopio'n llwyr a syrthiodd yn fflat ar y cledrau. Roedd Caterina, finnau a'r holl dorf yn gweiddi ar y Tad Tragwyddol wrth i ni ei thynnu allan yn llawn o gleisiau ond yn wyrthiol o fyw. Gwrthododd gael ei chludo i'r ysbyty. Ar ôl awr gadawodd y trê'n. Cyn hanner dydd cyrhaeddod ni orsaf Terme Vigliatore lle aethon ni ar y bws oedd yn mynd â ni i Novara Sicilia, gwesteion zizi a Micherillo.

Fe wnaethon nhw ein croesawu fel gwesteion anrhydeddus. Roedd y tri ohonom yn y gwely y noson honno, ni chysgodd Caterina a minnau winc. Roedd Mrs. Grazia yn llawn poen. Yr un noson roedd yna syrpreis: roedd rhai dynion ifanc yn serennu gyda ni gyda'r gitâr a'r ffidil, ond roedd Yncl Micherillo, wedi gwylltio, yn gwneud iddyn nhw redeg i ffwrdd.

Treuliodd mam Caterina bron ei holl amser yn y gwely. Dim ond dwywaith mewn deg diwrnod yr aeth allan i ymweld â'i fam oedrannus. Yn y prynhawn es i ymweld â fy nghyd-ddisgyblion a ffrindiau o'r labordy. Un diwrnod gwelais hefyd gyd-ddisgybl ysgol a ddaeth i'm cofleidio. Roedd yn dal beic wrth ei law a gofynnais iddo fynd â fi am reid. Yn ôl wedyn, nid oedd Novara erioed wedi gweld merch ar gefn beic. Cyn gynted ag y darganfuodd zizi fi: "Rwy't ti wedi mynd yn dylluan, fyddwn i byth wedi dychmygu'r fath bethau."

Yn ôl yn Domodossola, roedd Mrs Grazia yn cael trafferth gwella. Ar ôl y cwmp hwnnw, cymerodd poen arthrosis drosodd.

Dim ond pan aeth gyda'i deulu i ryw barti y daeth yn ddewr, lle cefais innau wahoddiad hefyd.

Es yn ôl i weithio yn y ffatri ac yn y furrier's, ond roeddwn angen profiadau newydd. Un diwrnod, wrth ymweld â phlwyf San Gervasio a Protasio, daeth Don Giuseppe Benetti ataf i ofyn rhai cwestiynau i mi. Yr wyf yn ymddiried ynddo ef fy holl ofidiau. Fe wnaeth fy annog a dweud: "Dewch i'r areithfa brynhawn Sul. Yno fe welwch lywydd y Catholic Action Signorina Germana, a fydd yn eich cyflwyno i'r merched ac yn rhoi llawer o gyngor da i chi." Cefais fy hun yn gartrefol ar unwaith: gydag ychydig o swildod dechreuais wneud ffrindiau. Roeddwn i'n ofni na wyddwn sut i siarad ond gyda chymorth Duw fe orchfygais yr anawsterau cyntaf. Darllenais yn barod bapur newydd y gymdeithas yn edmygu'r sylfaenydd Armida Barelli: diolch iddi hi roedd fy mywyd wedi gwella. Pan oedd y shifft ffatri yn caniatáu hynny, es i offeren y bore am 7, lle cyfarfûm â Don Benetti, yr oeddwn yn ei ystyried yn gyfarwyddwr ysbrydol i mi. Ddydd Sul cynigiais dreulio awr yn eisteddle'r wasg dda o flaen yr eglwys. Yn ddiweddarach fe wnaethon nhw fy ngwahodd i ymuno â chyngor ACLI. Gyda'r holl ymrwymadau hynny roeddwn i'n teimlo'n bwysig ac yn gyflawn.

Roedd fy nghydweithwyr yn y ffatri yn ystyried fy mod yn bigog, ond doeddwn i ddim yn teimlo'n anghyfforddus, a dweud y gwir fe wnes i weddio drostynt a'u galw'n ôl pan oeddent yn siarad yn ddi-chwaeth yn yr ystafelloedd newid cyn dechrau'r shifft.

Pennod Un ar Ddeg - Wyneb Porslen

Un Sul haf trefnodd llywydd y German Catholic Action daith i'r mynyddoedd. Gyda'r ychydig o arian ar ôl roeddwn yn gallu talu cost y daith. Cyrhaeddom ar fws i Goglio, yna mewn car cebl i Alpe Devero ac yna ar droed tuag at Crampio. Myfyriais ar harddwch y mynyddoedd wedi'u gorchuddio â blodau: rhododendrons, blodau menyn, tegeirianau gwyllt. Llus i wleda arnynt. Cabanau gyda thoeau carreg a ffenestri pren yr oedd eu silffoedd ffenestr yn hongian o mynawyd y bugail coch a phinc llachar. Gofynais i Germana pa le y terfynai y ffordd. "Pan fyddwn ni wedi blino byddwn yn stopio am becyn bwyd." Tua 1pm stopion ni i yfed y dwr clir sy'n llifo o graig tuag at y dyffryn. Ar ôl bwyta, gweddïo a chanu aethom ar y daith yn ôl. Yr oeddwn yn crynu gan lawenydd: nid oeddwn erioed wedi treulio diwrnod mor brydferth. Gartref dywedais bopeth wrth fy mam a gwelais ei gwên.

Bob hyn a hyn roeddwn yn derbyn post gan ffrind o Novara Sicilia: gofynnodd am gael dod o hyd i swydd iddo yn Domodossola er mwyn i ni allu cyfarfod. Roeddwn wedi drysu'n fawr ond yn hapus bod rhywun mewn cariad â mi. Roedd yna fachgen o Domodossola hefyd, ond doeddwn i ddim yn ei hoffi: yn y bore roedd yn yfed siot o grappa ac roedd ganddo fochau

coch bob amser.

Dangosodd y myfyrdodau boreol y llwybr i'r lleiandy i mi, ond ar yr un pryd roeddwn i'n hoffi plant a'r syniad o ddechrau teulu. Ymddiriedais fy hun i ewyllys Duw, a threuliais brynhawn Sul yn yr areithfa yn cynllunio ymrwymadau wythnosol Catecism gyda fy ffrindiau. Rai Suliau aethom i'r orator dai y trefydd cyffiniol. Roedd taith y bws yn fy mhoeni, ond fe orchfygodd dewrder rai dioddefaint bach.

Ar 1 Mai, 1954, trefnodd yr ACLI a'r areithfa daith: pererindod i Noddfa'r Madonna di Oropa yn y bore a rali gan yr Anrhydeddus Pastore yn Biella yn y prynhawn. Roeddwn i'n un o'r rhai cyntaf i ymuno â ffrind i mi a'i chariad Pierino. 2 fws yn llawn o bobl ifanc ar ôl. Yn eu plith bachgen blond swil yr oeddwn wedi ei weld yn rhywle yn barod. Ef oedd: y gweithiwr o'r cwmni adeiladu lle es i i alw cwsmeriaid y furrier. Cyflwynodd Pierino ef i mi: ef oedd ei gefnder. Yn ystod y dydd ni adawodd ei syllu arnaf. Pan gyrhaeddais adref dywedais wrth fy mam amdano. Y noson ganlynol gwelais ef o dan falconi bach yr ystafell sydd wedi'i lleoli ar y llawr cyntaf. "Mam, mam, dewch i weld: dyna'r bachgen y cyfarfûm ag ef yn Biella". A hi gyda gwên hanner: "Mae'n amlwg ei fod yn caru chi." Yr hwyr nesaf, wrth fyned allan gyda chymydog, cefais ef o'm blaen. Gofynnodd yn swil a allai ddod gyda ni. Ychydig yn ansicr derbyniais. Fe wnaethon ni dorri'r iâ trwy sgwrsio am hwn a'r llall. Unwaith roedd shiftt y prynhawn yn y ffatri drosodd aeth gyda fi adref. Un noson es i ag ef i'w gyflwyno i'w fam, a oedd yn ei groesawu'n dda iawn. Yn ei amser rhydd mynychodd yr areithfa. Yna gwahanwyd bechgyn a merched, dim ond ar ddiwedd y cyfarfod y gallent gyfarfod. Aethom hefyd i gyfarfodydd ACLI.

Roedd fy mam, er ei bod yn dod o Sisili, lle na allai dau fachgen a oedd yn caru ei gilydd fynd allan ar eu pen eu hunain, yn rhoi

hyder i ni a chychwynasom ar daith heddychlon. Dywedodd Giuse wrthyf ei fod wedi cyfarfod fy nhad: i ennill rhywfaint o arian, gan fod 4 o blant a dim ond y tad yn gweithio, fel bachgen gwnaeth rai negeseuon i arianwyr y barics ychydig gamau o'i dw. Weithiau byddai'n dod â'u hesgidiau at fy nhad i'w hatgyweirio. Gwrandewais gyda phleser.

Dyweddodd rywbeth arall wrthyf: pan es i drwy Rufain ar 16 Medi 1950 i gyrraedd Domodossola cyfarfuom fwy neu lai. Roedd Giuse, fel yr wyf yn dal i'w alw, wedi cyrraedd ar gefn beic ar gyfer y Flwyddyn Sanctaidd. Taith anturus: gadawodd Domodossola ynghyd ag offeiriad o'r dyffryn a bedlera'n gyflym mewn esgidiau mynydd. Roedd bron yn amhosibl ei ddilyn. Dim ond pan welodd ychydig o ardd lysiau y stopiodd i gael salad. Hanner ffordd trwy'r daith gadawyd Giuse ar ei ben ei hun. Ar hyd y ffordd daeth o hyd i werthwr stryd gyda hen feic wedi'i lwytho â sothach i'w werthu. Cadwasant gwmpeni i'w gilydd hyd Rufain.

Daeth Awst. Roedd y ffatri yn cau am wyliau a phenderfynais fynd i ymweld â fy chwaer Rosa oedd yn ymadfer yn y bryniau ar Lyn Mergozzo. Gofynnais i'r lleianod oedd yn rhedeg y tw i aros am rai dyddiau. Roeddwn i newydd sôn am y syniad hwn wrth Giuse. Roedd merched eraill ar wyliau yn y tw. Yn eu plith mae nith harddwr i leian. Fore y 15fed, sef gwledd y Tybiaeth, galwodd ni i'w ystafell ar ol yr Offeren i ymarfer. Llenwodd ein hwynebâu â gwahanol hufenau, mascara a lipsticks: roeddem yn edrych fel delwau cwyr. Amser cinio galwodd modryb y lleian ei nith yn ôl: doedd dim pwynt iddi ein trin ni fel hyn.

Yn y prynhawn, wrth edrych ar y llyn o'r ffenestr, gwelais Giuse yn dod i'r amlwg. Doeddwn i ddim eisiau cael fy ngweld â'r wyneb porslen hwnnw. Wrth fy ngweld wrth y drws bron nad oedd yn fy adnabod. Ymddiheurais, gan egluro ei fod wedi bod yn arbrawf a'r merched eraill hefyd wedi eu trawsnewid. Yn y prynhawn

cerddon ni yng ngardd y tw. Tua'r hwyr cyfarchodd fi: "Welai di'n fuan, yn Domodossola, ond â'th wyneb mor lân a ffres ag o'r blaen."

Pennod deuddeg - Violette

Unwaith roedd y pythefnos o wyliau wedi dod i ben, es i nôl i weithio yn y ffatri ar y shifft o 1pm tan 9pm. Tra oeddwn i yn edafu bobinau i werthyd y peiriannau meddyliais am Giuse, ond ar yr un pryd wnes i ddim cael awydd mawr i'w weled. Am 9pm roedd y seiren yn swnio a dechreuodd fy nghalon guro'n gyflym. Ar ôl stampio'r ffolder, wrth allanfa'r gât gwelais feic yn y tywyllwch hanner. Ef oedd hi mewn gwirionedd: daeth tuag ataf, edrych yn swil ar fy wyneb a dweud: "Rwy'n hoffi chi mor syml". Gwnaeth i mi eistedd ar diwb y beic a mynd â fi adref. Cyfnewidiwyd cyfarchiad nos da syml. Digwyddodd hyn bron bob dydd. Ar brynhawn dydd Sul aethom ar ychydig o deithiau beic yn y pentrefi cyfagos. Un diwrnod fe aeth â fi i'w dw i gyflwyno fy nhad a mam, dwy chwaer a brawd i mi. O dipyn i beth fe wnaeth hi hefyd fy nghyflwyno i'w hewythrod a'i chefnod fel ffrind.

Pan welodd mam ni o'r balconi fe wnaeth hi i ni ddod i fyny i'r tw. Tra roedd hi'n dotio ar y bachgen hwnnw, roeddwn i'n ansicr iawn. Ar Rhagfyr 8fed, diwrnod y Beichiogi Immaculate, diwrnod fy enw, canodd cloch y drws. Y gwerthwr blodau, a roddodd i mi dusw o carnations coch. "Mam, anfonodd Giuse ei ddymuniadau gorau ataf!". Am siom pan agorais y nodyn: nid ef oedd, ond

bachgen 14 oed y cyfarfûm ag ef ar hap. Dywedodd "Rwy'n dy garu di" gyda llofnod. Efallai ei fod yn meddwl fy mod yn ei oedran.

Ar Noswyl Nadolig dangosodd Giuse lan gyda fâs fawr liwgar yn llawn siocledi a cherdyn cyfarch. Diolchais iddo ac aethon ni i offeren hanner nos gyda'n gilydd. Ar ôl dychwelyd adref dywedodd wrthyf: "Yfory mae'n rhaid i mi fynd gyda fy nheulu i gael cinio gyda fy mherthnasau. Fe'ch gwelaf eto ar tyl San Steffan". Ar fore'r 26ain dywedais wrth fy mam "Dydw i ddim yn mynd allan gyda'r bachgen yna bellach, rwy'n rhoi'r fâs yn ôl iddo, nid wyf eisiau ymrwymiadau". Ac mae hi'n edrych yn llym: "Rydych chi'n wallgof, fe allech chi fod wedi'i wneud os nad oeddech chi wedi bwyta'r siocledi eisoes."

Yn y dyddiau canlynol daeth Giuse fel arfer i'm codi o'r gwaith. Ar y darn ffordd ar droed neu ar diwb y beic bron na siaradais ag ef. Ar Ddydd Calan 1955 es i i'r offeren. Roedd yno hefyd ac yn y diwedd aeth gyda mi adref. Wrth y drws dywedodd wrthyf: "A gaf i wybod beth sydd gennych mewn golwg i wneud i mi ddioddef fel hyn?", a dihangodd deigr yn o'i lygaid. Torrodd y gwellt hwnnw gefn y camel a rhoddais wên iddo. Rhoddodd gusan i mi a dywedodd: "Prynhawn yma byddaf yn eich codi i fynd i fespers yn Mount Calvario. Ar ôl fespers bydd ffilm yn cael ei dangos yn y clwb ACLI." Derbyniais a dywedasom hwyl fawr. Adroddais y peth gartref a dywedodd fy mam yn hapus: "Fyddech chi ddim yn dod o hyd i fachgen da fel yna eto."

Am 2 o'r gloch gadawom am Galfaria ar hyd y trac mul gyda chapeli'r Via Crucis. Wedi cyrraedd y Noddfa buom yn canu vespers ac ar ôl y fendith aethom i'r clwb. Dydw i ddim yn cofio teitl y ffilm, ond roedd yn ddiflas iawn, felly awgrymais i ni fynd yn ôl i'r ddinas i sinema Catena, lle llwyddasom i fwynhau ffilm well, o'r enw "Violette".

Ym mis Ebrill, wrth deithio gyda'r trê'n drwy ddyffryn Vigezzo a'r Centovalli, aethon ni gyda'i rieni i'r uyl fflôt blodau yn Locarno. Fe wnaethon ni gwrdd â thad bedydd Giuse, a gyflwynodd fi fel "cariad". Rhoddodd ei ddwylo yn ei bocedi a chymerodd 10 ffranc Swistir o'i waled, eu rhoi i Giuse a dweud "Da iawn, pryd ydych chi'n priodi?". Edrychon ni ar ein gilydd, doedden ni erioed wedi siarad amdano.

Yn y dyddiau canlynol dechreuasom ddiddanu y syniad o briodas. Fe wnaethon ni hyd yn oed siarad amdano gartref. Roedd mam yn hapus ond ar yr un pryd prin oedd y posibiladau ariannol. Fesul ychydig fe brynon ni ychydig o ddalennau ac ychydig o ddillad isaf. Nid oedd gennym unrhyw anghenion penodol. Aethon ni i chwilio am fflat bach, cymedrol. Daethom o hyd iddo yn ardal hynafol Motta ac felly gosodwyd diwrnod y briodas: dydd Llun 19 Medi. Es i gyda fy mam i siop ffabrig Panzarasa i brynu'r les ar gyfer y ffrog briodas a mynd ag ef at Mrs. Tilde, y ffwriwr, a oedd bob amser wedi addo i mi ei gwneud yn hoffus.

Yn neuadd y dref bu'n rhaid i fy mam arwyddo'r gostegion priodas oherwydd fy mod yn dal yn blentyn dan oed. Roedd rhieni Giuse hefyd yn hapus. Yn y plwyf, dywedodd Monsignor Pellanda wrthym eiriau hyfryd o anogaeth: "Arhoswch yn wylaidd bob amser gyda llawer o ffydd i wynebu'r llawenydd a'r gofidiau y mae bywyd yn eu cadw i ni. Gadawaf ichi ddod o hyd i'r rhedwr coch ar hyd corff yr eglwys".

Roedd yn rhaid i ni baratoi rhestr o berthnasau a ffrindiau y byddai'r ffafrau'n cael eu dosbarthu iddynt fel arfer. Ychydig iawn o westeion. Dywedodd mam Giuse "Dau i bob teulu". Yn araf fe gyrhaeddod ni 35 o bobl. Mae'r tystion wedi'u dewis: ewythr Giuse, Carmelo ac i mi Pierino, pensaer ein cyfarfod. Wythnos cyn y briodas paratôdd areithio'r dynion dan arweiniad Don

Giuseppe Briacca barti i ni. Peintiodd Meistr Furiga lun o gyfarchion ar y bwrdd du a chreu sgrôl gyda'r rhestr o ffrindiau. Roedd bwrdd hefyd wedi'i orchuddio â theisennau a diodydd. Ni fu parti fel yna erioed yn yr areithfa. Roedd eglwys golegol y Seintiau Gervasio a Protasio yn cael ei hadnewyddu ac roedd y palmant yn llawn rwbel a cherrig, ond gwnaeth rhai merched parod eu gorau i'w glanhau er anrhydedd i Giuseppe a Concetta.

Ar 16 Medi, cyrhaeddodd Zizi a Micherillo, symudodd oherwydd bod Concettina yn priodi a bu'n rhaid iddo fynd gyda hi at yr allor, gan gymryd lle ei thad nad oedd yno mwyach.

Yn y cyfamser, cyrhaeddodd rhai anrhegion bach: pot coffi, grinder coffi, sbectol rosolio, setiau o soseri a chyllyll a ffyrç gan y perthnasau a ffrindiau a oedd wedi derbyn y gymwynas, set gegin gan Pierino a'i ewythrod. Rhoddodd The Women's Catholic Action baentiad wrth ochr y gwely i ni gyda'r Teulu Sanctaidd, y cynorthwy-ydd Don Benetti fâs blodau gwyrdd bendigedig gydag addurniadau arian.

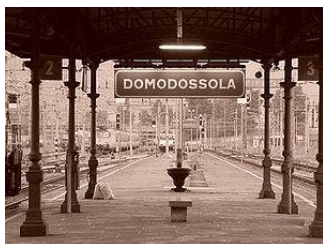
Roedd y noson o'r blaen yn hir. Meddyliais am fy mam a adawyd gyda thri o blant ifanc a heb fawr o adnoddau. "Ychydig o ffydd sydd gennych chi, oni ddysgodd yr ysgol areithyddol i chi fod Rhagluniaeth mewn bywyd bob amser?", dywedais wrthyf fy hun. Ar ddydd Llun y 19eg codais am saith. Cyrhaeddodd Mrs. Tilde y ffrog les. Gwisgodd fi ac addasu'r gorchudd roeddwn i wedi'i brynu ym Milan. Am 9am cyrhaeddodd y tacsî i fynd â fi i'r eglwys. Roeddwn i wedi drysu, des i o hyd i fôr o bobl yn fy ngwylio. Roedd Giuse eisoes wrth yr allor yn aros amdanaf gyda'r tusw o flodau oren, yng nghwmni ei chwaer Rosa oherwydd byddai'r fam Olimpia wedi bod yn rhy gyffrous am y plentyn cyntaf yn priodi. Ymunais ag ef yng nghwmni Yncl Michelerillo ar y rhedwr coch.

Dechreuodd yr offeren. Roedd Monsignor Pellanda hefyd yn

emosiynol. Cofiaf homili calonogol, bendith y modrwyau, yr addewid o ffyddlondeb gydol oes ac, ar ddiwedd y seremoni, y llofnodion. Ar y ffordd allan gosododd mam Pierino, a oedd hefyd wedi dod yn fodryb i mi bryd hynny, fathodyn merched Catholic Action ar fy mrest.

Pennod tri ar ddeg - Bywyd newydd

Unwaith y daeth y dathliad yn yr eglwys i ben, lluniaeth yn dilyn yn y bar Grandazzi i mewn trwy Castellazzo. Rhwng un cusan a'r llall gyda'r gwesteion cawsom aperitif gydag ychydig o bitsa a theisennau. Cyfarchiad a chusan arbennig i'r yng nghyfraith Olimpia ac Armando oedd wedi mynd gyda mam i nôl y cês, yna rhuthrodd i'r orsaf i ddal y trê 12.15 am eu mis mêl.

Roedd mam yn crio ei llygaid allan. Aethom i mewn i'r adran. Cyhoeddodd yr orsaf feistr yr ymadawiad gyda'r chwiban tra bod Giuse a minnau'n pwyso allan y ffenestr i ddweud ein hwyl fawr ddiwethaf. Dechreuodd antur ein bywydau.

Wedi i ni gyrraedd Fflorens aethom i gyfeiriad y gwesty a nodwyd gan Mrs Tilde, y ffwriwr. Wrth y fynedfa moethus cawsom ein cyfarch gan gerddoriaeth, yna aeth y bwtler â ni i'r ystafell ar y trydydd llawr. I ni roedd popeth yn newydd, hyd yn oed cysgu mewn gwely dwbl.

Y diwrnod cyntaf i ni ymweld â'r ddinas, yr ail aethon ni i Piazzale Michelangelo lle gallech chi edmygu Fflorens i gyd. Tynnwyd rhai ffotograffau: gallai camera Giuse dynnu wyth llun du a gwyn gyda rholyn o ffilm.

Ar y trydydd dydd ymadawiad i Rufain. Roedd y gwesty yn fwy cymedrol oherwydd roedd yn rhaid i'r arian a arbedwyd gydag

aberth fod yn ddigon. Stopiom am ychydig ddyddiau i ymweld â'r pedwar basilicas yr oedd Giuse wedi'u gweld yn y Flwyddyn Sanctaidd a ffynnon Trevi. Dychwelasm hefyd i ffynnon Esedra, yr un o noson enwog '53 pan syrthiodd Signora Grazia o dan y trê.

Daeth yr amser i adael am Sisili. Ar ôl taith hir cyrhaeddodd y trê yn Calabria ac o'r diwedd roedd Sisili i'w gweld o Villa San Giovanni. Mwynhaodd Giuse yr eiliadau hynny: y trê yn cael ei lwytho ar y llong fferi, y Madonnina yn uchel i fyny wrth y fynedfa i borthladd Messina.

Roedd Ewythr Carmelo, brawd ei fam, gyda'i wraig Gaetana a'i ferched Rosetta ac Antonietta yn aros amdanom yn yr orsaf.

Roeddent yn ein croesawu fel dau dywysog. Arhoson ni am ddau ddiwrnod yn ymweld â Messina: cloc yr eglwys gadeiriol roeddwn i wedi'i weld yn blentyn, y Madonna di Montalto a sgwariau hardd iawn eraill.

Dim ond un diffyg oedd yn y tw hwnnw: amser cinio roedd yr ewythrod a'r cefndryd yn gwisgo i fyny ac yn lle eistedd wrth y bwrdd dywedasant: "Dewch i ni fynd am dro ar hyd glan y môr". Ymddiswyddodd Giuse a minnau yn mynd allan yn teimlo'n bigog. Tua 11pm dychwelon ni adref a dechreuodd y fodryb goginio. Un noson rhoddodd y malwod yn eu cregyn yn y saws, ond yr hyn sy'n cyfrif yw hoffter, nid arferion.

Ar y trydydd diwrnod aethant gyda ni i'r trê gydag ychydig o ddagrau. Roedd Ewythr Micherillo yng ngorsaf Terme Vigliatore gyda'r gyrrwr tacsï i gyrraedd Novara. Roedd Zizi, modryb Maricchia a modryb Peppina yn aros amdanom yn y pentref. Roedd yn wir yn ymddangos fel pe bai tywysogion Domodossola yn cyrraedd.

Y diwrnod wedyn aethon ni i Badiavecchia i ymweld â'n nain ar ochr ein tad Concetta ac ewythrod, chwiorydd a brodyr dad. Yn y

sgwâr bach gyda siop dybaco fy nain, roedd llawer o drigolion y pentrefan oedd yn fy adnabod yn blentyn wedi ymgasglu ac yn galw ar bobl eraill: "Mae Concettina wedi cyrraedd gyda'i gur!"

Cusanau, cwtsh, wynebaw coch. Roedd yn ymddangos fel breuddwyd i mi. Roedd union bum mlynedd wedi mynd heibio ers i mi adael y wlad.

Dau ddiwrnod yn ddiweddarach daeth y gyrrwr tacsî "Cauzi i Lupu" i Taormina gyda ni. Am hanner dydd aeth â ni i'r bwyty, lle cawsom fenig gwyn. Edrychodd Giuse a minnau ar ein gilydd i ddweud: "A fydd gennym ni ddigon o arian?". Ar ôl ymweld â Taormina ac yna Castelmola dan law, tua'r hwyr dychwelasom i Novara, yn flinedig ond yn fodlon.

Y diwrnod wedyn roedd hi eisoes yn amser dychwelyd i Domodossola. Roedd ymrwymïadau bywyd newydd yn ein disgwyl.

Pennod pedwar ar ddeg - Ein nythod cyntaf

Er fy mod eisoes wedi gwneud y daith i Domodossola yn '50 a '53, roedd fel pe bawn wedi gadael am y tro cyntaf: roeddwn yn anelu at fywyd newydd fel cwpl.

Wedi i ni orffen mynd ar y trê'n ar y cwch fferi aethom i fyny i'r teras i weld Madonnina y porthladd a Sisili yn symud i ffwrdd yn araf.

Gyda deigr yn dychwelasom i'r cerbyd, gan eistedd ar y meinciau pren. Doedd dim bync bryd hynny.

Pan ddaeth y nos dyma ni'n dechrau dopio a'n gyddfau yn hongian. Bob hyn a hyn rydym yn codi i edrych allan y ffenest. Mewn gorsafoedd pwysig cyhoeddodd y gorsaf-feistr enw'r ddinas yn uchel. Yn Napoli roedd "guaglioni" yn gwerthu pizzas ar y palmant. Yn slei cawsant yr arian gan y teithwyr yn gyntaf, yna gadawodd y trê'n a chawsant eu gadael gydag arian a pizza.

Fesul ychydig daethon ni'n nes at Milan. Ar y trê'n i Domodossola teimlais eto yr emosiwn roeddwn wedi ei brofi am y tro cyntaf 5 mlynedd ynghynt: Llyn Maggiore, mynyddoedd Ossola, y toeau cerrig. Y tro hwn ynghyd â fy ngur Giuse. Tua chanol dydd cyrhaeddasom ben ein taith.

Roedd mam a thad Giuse Armando yn aros amdanon ni. Roedd yn ddathliad: pe gallent fod wedi gwneud i'r clychau ganu.

Cinio cyflym gyda mam Olimpia ac yna yn ein meithrinfa newydd yn ardal Motta i orffwys. Y diwrnod canlynol ailgydiais yn fy ngwaith yn y ffatri a dychwelais Giuse i'r safle adeiladu.

Aeth fy meddyliau at fy mam am fy niffyg cefnogaeth, ond fe wnaeth fy nghyfarwyddwr ysbrydol Don Benetti fy annog i weddio, gan fy sicrhau bod llawer o bobl yn ei charu. Weithiau byddai Giuse a minnau'n mynd i'w thw am ginio, ac roedd hi'n mwynhau. Yn y cyfamser, roedd un o fy chwirydd wedi dod o

hyd i swydd yn cyfrannu cefnogaeth newydd i'r teulu.

Yn fuan wedyn fe wnaethom gyhoeddi i mam, mam Olimpia a thad Armando y byddent yn dod yn nain a thaid ym mis Gorffennaf.

Roeddwn i'n dechrau teimlo anghysur beichiogrwydd ond roedd gwaith yn galw. Yna ni chafodd y gweithwyr eu hamddiffyn fel y maent yn awr. Llwyddodd Giuse i ddod o hyd i swydd well nag ar y safle adeiladu awyr agored: ffatri fach yn gwneud eitemau pren fel plygiau casgen, offer ar gyfer datod skeins gwlan a hefyd "paungi" (topiau nyddu pren). Ar y pumed mis dechreuon ni ymweld â'r siopau yn chwilio am bram ar gyfer y newydd-anedig yn y dyfodol. Roedd y lled bob amser yn fwy na'r drws mynediad ac roedd yn rhaid i ni benderfynu symud tw.

Bryd hynny nid oedd unrhyw asiantaethau, aethoch a gofyn yma ac acw. Gwnaeth Providence ni ddod o hyd i fflat ar ail lawr tw i mewn trwy Scapaccino, reit ger gweithdy'r ffwriwr.

O fewn amser byr fe wnaethom drefnu'r symudiad. Nid oeddem bellach yng nghanol y ddinas, ond nid yn bell i ffwrdd ychwaith, yn nes at fy ngweithle.

Yr oedd y rhent misol yn 8,000 lire, yn llawer i am ein cyflog prin, ond yr oedd y fflat yn groesawgar a gloyw. Yn y cwrt gallem hefyd gael cwpl o fetrau sgwâr o dir lle gallwn dyfu perlysiâu a blodau aromatig, fy angerdd.

Unwaith i ni dderbyn yr allweddi fe wnaethom lanhau'r ystafelloedd a gwisgo'r ffenestri gyda llenni hardd gyda falens a llenni les yn y gegin. Unwaith y cwblhawyd y symud, parhaodd bywyd fel arfer. Daeth fy bol yn fwy a mwy amlwg. Un diwrnod gofynnodd cydweithiwr imi pryd y byddwn adref ar gyfer absenoldeb mamolaeth a chynghorodd fi i fynd at y gynaeolegydd. Felly gwnes yr apwyntiad yn breifat. Bu bron i'r

meddyg fy ngheryddu am aros yn rhy hir: "Ni allwch weithio ar ôl y chweched mis ac rydych eisoed yn y seithfed mis: fe wnaethoch chi gymryd risg." Y diwrnod wedyn cyflwynais y ddogfen i'r swyddfa a dywedodd hyd yn oed y gweithiwr fy mod yn naïf.

Yn y cyfamser fe wnes i baratoi'r layette trwy wau siwmperi, crysau, esgidiau a diapers wedi'u gwneud o hen gynfasau a ddarparwyd gan fy mam i mi.

Aethom hefyd i brynu'r pram, yr oeddwn wedi'i baratoi gyda chynfasau wedi'u brodio gennyf mewn lliwiau niwtral, heb wybod ai bachgen neu ferch ydoedd. Yn olaf, ar noson Gorffennaf 2il, torrodd fy nur a gyda'n cêsys wedi'u pacio'n barod aethom ar droed i'r ysbyty. Dywedodd y gynaeolegydd a archwiliodd fi wrth Giuse y gallai fynd adref. Roedd Llafur newydd ddechrau ac fe gymerodd tua 20 awr. Y diwrnod wedyn dychwelodd i'r ysbyty mamolaeth tra roeddwn i'n dal i aros yn yr ystafell esgor.

Ar adeg arbennig ganwyd bachgen ac aeth y nyrs i ddweud wrth dad y babi, a oedd bron yn teimlo'n sâl ag emosiwn. Ar ôl awr roedd hi'n gallu cofleidio ein plentyn cyntaf, o'r enw Armando fel ei dad-cu. Ar ôl ychydig oriau, hysbyswyd neiniau a theidiau, ewythrod a chefnodyd hefyd. Roedd yn ymddangos mai ef oedd y babi cyntaf yn y byd i gyd.

Pennod pymtheg - Diolchwn i Dduw...

Daeth y nyrsys yn y ward famolaeth â'r creadur hwn o gnawd a gwaed i'm gwely ychydig oriau ar ôl genedigaeth. Maent yn ei roi i fy mron. Heblaw am y ddol rag a wnaeth zizi i mi yn blentyn.

Roedd yr arhosiad yn yr ysbyty wedyn yn wythnos. Cyn dychwelyd adref aethom i eglwys yr ysbyty am "puro", bendith gan yr offeiriad.

Yn y ward roedd popeth yn barod i fynd adref, ond roedd fy mhen yn dechrau troelli. Profodd y fydwraig fy nhwymyn: 39. Bu'n rhaid i'm dol a minnau aros am ddau ddiwrnod arall. O'r diwedd, dydd lau y 12fed, bron a gwella, dychwelasom adref. Ar ddydd Sul 15fed cludwyd Armando yn y gadair olwyn newydd i'r bedyddfaen bedydd gyda'i dad Giuseppe, ei ffrind Mariuccia yn fam fedydd a'i dad bedydd Basilio, ffrind i'r areithfa. Nid oedd gennyf y llawenydd o fynychu'r digwyddiad oherwydd bod yr henuriaid allan o ofergoeliaeth yn ein cynghori i aros gartref. Roeddwn yn fodlon fy hun â pharatoi lluniaeth bach.

Roedd bywyd fel triawd yn wahanol ond fe wnes yn eithaf da. Cefais lawer o laeth, roedd y babi yn tyfu ac roeddwn yn mynd ag ef i'r feithrinfa bob wythnos i gael archwiliadau.

Yn anffodus, ar ddiwedd dau fis es yn ôl i weithio yn y ffatri. Doedd dim meithrinfeydd bryd hynny. Roedd y neiniau wedi cytuno i ofalu amdano am wythnos yr un.

Pan oeddwn i'n gweithio'r shifft chwech o'r gloch, byddai Giuse yn ei rymo cyn mynd i'r gwaith ac yn mynd ag ef i ben ei daith. Yn yr anymwybodol roedd y plentyn hwn yn dioddef ac roeddwn i'n crio gydag ef.

Yn anffodus ni allwn adael y gwaith. Fesul ychydig, gyda ffydd, fe wnaethom barhau â'r daith fel triawd: roedd y prydau cyntaf, y camau cyntaf yn bethau rhyfeddol. Ar ddiwrnod cyntaf yr ysgol

feithrin o'r diwedd daeth Giuse o hyd i swydd sy'n talu'n well. Am rai blynyddoedd bu'n ofalwr yn yr ysgol gynradd, yna galwyd ef i'r Fwrdeistref Sirol i gymryd swydd cymodwr.

Creodd hyn gyfle i adael fy swydd yn y ffatri a chysegru fy hun i'r plentyn tra'n aros i roi brawd bach iddo. Ar Awst 17, 1962, roeddem wrth ein bodd gan enedigaeth ein hail blentyn. Roedd Luciano yn groen golau gyda gwallt melyn, y gwrthwyneb i Armando. Stori dylwyth teg. Ar ddydd Sul 26ain cafodd ei fedyddio gyda'i dad Giuse, ei gyfnither fedydd Mariuccia a'i dad bedydd Antonio, brawd Giuse. Y tro hwn hefyd roedd yn rhaid i mi aros gartref. Unwaith y daeth fy absenoldeb mamolaeth i ben, gadewais fy swydd i gysegru fy hun i'm dau blentyn hardd.

Ar Hydref 1, 1962, dechreuodd Armando radd gyntaf gyda'i ffedog las a bag ysgol ar ei ysgwydd. Ymddiriedasom gydag ychydig o ddagrau i'r athraw Leopardi.

Yn yr un cyfnod, galwodd Maer Domodossola Giuse a chynigiodd lety iddo ar ail lawr adeilad y ddinas, a oedd yn dal yn wag pan ymddeolodd y negesydd trefol. Mewn ychydig ddyddiau fe wnaethom drefnu'r symudiad. Roedd gennym yr holl gyfleusterau yn y ganolfan. Yn yr hwyr, unwaith y caewyd y drws mawr, ni oedd llywodraethwyr y ddinas. Gallem wyllo'r arddangosiadau yn gyfforddus o falconi swyddfa'r Maer. O'n ffenestri gallem weld rhan o'r farchnad gyda thraddodiad canrifoedd oed.

Yn y cyfamser roedd Luciano yn cymryd ei gamau cyntaf: roedd wedi dod yn fascot gweithwyr y fwrdeistref.

I ychwanegu at gyflog Giuse roeddwn i eisiau dyfeisio swydd. Dechreuais wisgo ffenestri, gwelyau a chlustogau i ffrindiau. Lledaenodd y gair ac felly fe ddes i'n "lenes y llen". Yn ei amser rhydd, dysgodd Giuse i baratoi cynulliad y llinellau a, diolch i Dduw, roeddem yn gallu mwynhau bywyd mwy cyfforddus.

Ar Hydref 1, 1968, dechreuodd Luciano ysgol hefyd gyda'r athrawes Luisa Cerri.

Aeth amser heibio yn gyflym. Yn yr haf aethon ni ar wyliau o gwmpas yr Eidal gyda'r pabell gwersylla. Weithiau yr holl ffordd i Sisili, i fy nhref enedigol.

Ym mis Gorffennaf '73 roeddem yn gwersylla yn Val d'Aosta a dechreuais gael symptomau cyntaf beichiogrwydd. Ar Chwefror 16, 1974, cyrhaeddodd y chwaer fach Daniela Armando, a oedd bron yn ddeunaw oed, a Luciano, a oedd yn ddeuddeg oed. Cyfnod y carnifal oedd hi ac roedd y bobl oedd yn edrych ar y rhuban pinc ar ddrws Neuadd y Dref yn meddwl mai jôc oedd e. Cynghorodd offeiriad y plwyf ni i ddathlu'r Bedydd ar nos y Pasg, gyda'n ffrind Gianna yn fam fedydd a'n hewythr-yng-nghyfraith Benito yn dad bedydd.

Ar wahân i ofergoelion, y tro hwn cymerais innau ran yn y digwyddiad ar noson Ebrill 13eg. Y diwrnod wedyn roedd cant o westeion yn y derbyniad yn yr areithfa.

Mae Daniela hefyd wedi tyfu i fyny ac rydym bellach yn oedrannus. Rhoddodd ein tri phlentyn 7 o wyrion i ni: Stefano, Virginia, Greta, Lorenzo, Rebecca, Letizia a Matteo.

Mae'r stori yn dod i ben. Ar 19 Medi, 2015 dathlodd Giuse a minnau 60 mlynedd gyda'n gilydd.

Diolchwn i Dduw, Ein Harglwyddes a phawb a'n carodd.

La Mazza Concetta Maglio, a aned yn Novara di Sicilia ar 18 Ebrill 1936.

Mynegai

1. Ty y tad	7
2. Allan o'r byd hwn	14
3. Gemau yn y tywod	25
4. Olew, gwe pry cop a'r llygad drwg	36
5. Y tylluanod	43
6. Vossia pardon me (Goleuni'r sêr)	49
7. Emilia	56
8. Ehediad y gwenoliaid	61
9. Drws y nef	68
10. Y prydferth ti	74
11. wyneb porslen	78
12. fioledau	82
13. Buchedd newydd	87
14. Ein nythod cyntaf	90
15. Diolchwn i Dduw...	93

